

Från borg till bunker

Fornlämningar i Sverige 2

 Riksantikvarieämbetet

Från borg till bunker

Från borg till bunker

Befästa anläggningar från förhistorisk
och historisk tid

Birgitta Johansen och Ing-Marie Pettersson

Fornlämningar i Sverige 2
 Riksanstikvarieämbetet

Omslagsbild: Johannisborg utanför Norrköping vid Bråviken. Den anlades som fästning under tidigt 1600-tal, men inneslöt även en friliggande slottsbyggnad. Slottsbyggnaden och två av bastionerna är rivna. I bilden syns dock slottsgrunderna som crop-marks, d.v.s. förändringar i grödan. Strax utanför bildens vänstra kant ligger det bevarade porthuset. Anläggningen utgör exempel på den nya befästningskonsten, som slog igenom under 1600-talet. Denna innebar att slottsbyggnaden utformades som en ren bostads- och representantionsbyggnad. Runt denna lades sedan en kraftig befästningsgördel. RAÅ 51, S:t Johannes socken, Östergötland. Foto Jan Norrman, RAÅ.

Utgivare: Riksantikvarieämbetet, fornminnesavdelningen

Redaktör: Ronnie Jensen

Redaktionskommitté: Ulf Bertilsson, Ronnie Jensen, Agneta Lagerlöf, Christian Meschke, Agneta Modig, Jan Norrman, Gustaf Trotzig

Teknisk produktion: SydostTRYCK, Stockholm/
Sjuhärads Tryckeri AB, Borås 1993

Distribution: Riksantikvarieämbetet, informationsenheten,
Box 5405, 114 84 Stockholm

© Riksantikvarieämbetet 1993

Fornlämningar i Sverige ISSN 1102-3929

Från borg till bunker ISBN 91-7192-911-8

ISBN 978-91-7209-756-8 (PDF) 2016

© Bilderna i publikationen

Förord

Denna skrift om befästa anläggningar utgör nummer två i serien "Fornlämningar i Sverige", som produceras och utges av Riksantikvarieämbetets fornminnesavdelning. Skrifterna är avsedda att utgöra ett stöd för arbetet inom kulturmiljövården, inom forskning och undervisning samt för hembygdsrörelsen och allmänheten i övrigt. Alla fornlämningar och andra kulturminnen, som förekommer i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister, presenteras kategorivis med förklaringar och kommentarer avseende utformning, funktion, frekvens och utbredning. Även råd och anvisningar ges med avseende på hur lämningarna bör hanteras inom kulturhistorisk analys. I serien finns ca 17 skrifter inplanerade, som utges fortlöpande under de närmaste åren.

Denna skrift, "Från borg till bunker", består bl.a. av en kulturhistorisk del, benämnd "Inventering och forskning". Väsentligt för författarna är att här, utifrån sitt eget perspektiv, belysa och diskutera de begrepp och föreställningar som har varit vägledande och styrande för kulturmiljövården och forskningen avseende befästa anläggningar. Syftet är att visa hur dagens värderingar och klassificeringar av dessa anläggningar har vuxit fram, och därigenom även sätta in de olika anläggningarna i ett antikvariskt och idéhistoriskt traditionssammanhang.

Den andra delen, "Att beskriva och bedöma befästa anläggningar", har en mer antikvarisk karaktär, där råd och anvisningar ges om hur befästa anläggningar bör bedömas och hanteras inom kulturmiljövården. Här redovisas bl.a. Riksantikvarieämbetets tillämpning av fornlämningsbegreppet för olika typer av befästa anläggningar.

Den tredje delen, "Lagtillämpning, inventering och registerhållning", är av mer allmän karaktär och är lagd efter huvudtexten. Den utgör en redovisning av kulturminneslagen och fornlämningsbegreppets tillämpning samt Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering och fornminnesregister. Denna textdel är tänkt att återkomma även i skrifterna framöver.

Exempel på innehållet i kommande skrifter är: de kustbundna näringarnas lämningar, bebyggelselämningar från historisk tid, metallframställning och bergsbruk, lämningar efter övrig industriell verksamhet, kommunikationslämningar, samiska kulturlämningar, förhistoriska gravar, run- och bildristningar samt hållristningar och hållmålningar.

Gustaf Trotzig

Agneta Lagerlöf

Ronnie Jensen

Innehåll

Inledning	9
Befästa anläggningar - en definition	10
Skriftens uppläggning samt idé- och traditionssammanhang.....	11
Inventering och forskning.....	14
Äldre fornminnesinventeringar	14
Rannsakingar efter antikviteter	14
Andra inventeringar	16
Riksantikvarieämbetets inventeringar	17
Befästa anläggningar i samtida källor	18
Fornborgar.....	22
Den tidiga fornborgsforskningen	23
Den senare fornborgsforskningen och dateringar	24
Fornborgar och tolkningar	29
Sammanfattning och diskussion	32
Klassifikationer	33
Medeltida borganläggningar	36
Borgforskningens huvudlinjer	37
Borgarna under tidig medeltid	39
Kungligt borgbyggande.....	39
Kyrkligt borgbyggande	40
Kyrkan som borg.....	41
Privat borgbyggande.....	44
Behovet av borgar under tidig medeltid	46
Borgarna under sen medeltid	47
Kungligt borgbyggande.....	47
Privat och kyrkligt borgbyggande	49
Sammanfattning och diskussion	50
Klassifikationer	53
Eftermedeltida befästa anläggningar.....	54
Försvarsorganisationen.....	63
Arkeologiska undersökningar.....	65
Klassifikationer	67

Den befästa staden	69
Klassifikationer	70
Att beskriva och bedöma befästa anläggningar	71
Fornborg	73
Vallanläggning, långvall, sarupanläggning.....	80
Pålbyggnad.....	86
Borgruin, kastalruin	88
Stadsvall, stadsmur m.fl.	96
Stadsbefästning	98
Fästning, skans, fältläger, härläger.....	101
Skyttevärn, skyttegrav, bunker m.fl.	105
Mötesplats, exercisplats, lägerplats, kampementsplats, vapensynsplats.	109
Stridsvagnshinder, luftbevakningstorn m.fl.	111
Lagtillämpning, inventering och registerhållning	113
Kulturminneslagen och fornlämningsbegreppets tillämpning.....	113
Fornminnesinventeringen	115
Fornminnesregistret.....	116
Ordförklaringar	118
Referenser	125
Litteratur.....	125
Arkiv, register och andra institutioner	130
Egna anteckningar.....	131

Inledning

Denna skrift i serien *Fornlämningar i Sverige* behandlar fornborgar, borgar, skansar, skyttevärn m.fl. lämningar. Vi har i detta sammanhang valt att med ett samlingsbegrepp benämna dessa *befästa anläggningar*. Gruppen är heterogen och benämningen "befäst" syftar på de gemensamma morfologiska dragen, d.v.s. formelementen, hos lämningarna. "Befäst" skall emellertid inte tolkas som att de alla har haft samma funktioner.

Majoriteten av de befästa anläggningarna i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister är förhistoriska eller medeltida med en lång tradition som lagskyddade fornlämningar. Det finns dock en rad eftermedeltida lämningar efter militära verksamheter, som på senare år alltmer har börjat uppmärksammas och registreras. I skriften behandlas alla typer av befästa anläggningar som finns i fornminnesregistret med undantag av de som finns under vatten.

Utgångspunkten för denna skrift är de lämningar som finns registrerade i fornminnesregistret. Detta innebär en fokusering på själva objektet, den befästa anläggningen. Landskapet och miljön har förvisso en stor betydelse för lokaliseringen, men också för upplevelsen och förståelsen, av den befästa anläggningen, men dessa aspekter behandlas i mindre utsträckning.

Befästa anläggningar - en definition

De lämningar som behandlas i denna skrift är ur morfologisk, kronologisk och funktionell synpunkt mycket olika. De är byggda av olika material, sammanfogade, planerade och placerade på skilda sätt. De spänner över en stor tidsrymd, från neolitikum till våra dagar. Vissa kan ha varit befästa boplatser, andra garnisoner, fasta försvarspunkter eller tillflyktsplatser. Andra kan ha haft en roll i rituella handlingar. En del anläggningar har varit i bruk under hundratals år, medan andra har varit mer tillfälligt utnyttjade. En och samma anläggning kan samtidigt ha använts på olika sätt, men användningen kan också ha varierat över tiden.

De fornlämningar och kulturlämningar som berörs är enligt sakordslistan (se s. 117) fornborg, vallanläggning, borgruin/-område, fästnings-/skanslämning (skans, fältbefästning, fästning), stridsvärn (skyttevall, skyttegrav, bunker), befästningsanläggning annan (stridsvagnshinder, bevakningstorn), militär mötesplats (exercisplats, kampementsplats), stadsvall/-mur, stadsbefästning och påbyggnad. De har alla den gemensamma arten (se s. 117) befäst anläggning.

Anläggningar från förhistorisk tid och medeltid har främst ordnats efter morfologiska kriterier, och i vissa fall även i kombination med topografiska förhållanden enligt nedanstående definition:

De befästa anläggningarna utgör områden som på en eller flera sidor avgränsas eller utmärks av anlagda murar, vallar, palissader, vallgravar eller kombinationer av dessa. Tillträde/utträde och/eller insyn har varit begränsad och/eller kontrollerad.

Den indelning i olika kategorier som görs i detta häfte har delvis en kronologisk relevans, men dateringen av enskilda objekt motiverar inte inplacering i en viss kategori.

Det sakord som inte ryms inom denna definition är påbyggnad. Påbyggnader har en avskild och svårtillgänglig placering i sjöar eller sumpmarker och tillträde och/eller insyn kan ha varit begränsad och/eller kontrollerad i likhet med de andra lämningarna.

Eftermedeltida lämningar, vars användning är känd från skriftliga källor, har i större utsträckning ordnats efter sin historiskt kända funktion. De eftermedeltida lämningarna är mycket olika till utförande, men de har gemensamt att de alla har uppförts i militära syften (se s. 54). De behandlas

därför i detta sammanhang, utan att de alltid på morfologiska grunder kan föras till gruppen.

Det kan i enskilda fall vara svårt att avgöra till vilken grupp en lämning skall föras. Detta kan bero på att forskningen kring befästa anläggningar har varit inriktad på att undersöka och analysera vissa typer av anläggningar, och att andra grupper därför knappast har behandlats. Kunskapen om när de anlagts och vilka funktioner och innebörder de haft är därför begränsad. Anläggningar, som forskarna på morfologiska grunder delat in i olika grupper, kan också ha anlagts samtidigt och haft likartade funktioner och innebörder. I tidigare forskning har de centrala begreppen varit fortifikation (anfall och försvar), taktik och strategi. De centrala begrepp, som vår egen definition ovan bygger på, är i stället avgränsning/utmärkning och begränsning/kontroll av ett utvalt område.

Gravhämnader behandlas delvis i detta häfte, då gränsdragningen gentemot vallanläggningar och fornborgar kan vara problematisk. Stridsplatser, d.v.s. platser för t.ex. fältslag, behandlas inte närmare. Slottsruin/-område tas ej heller upp till behandling, då de haft en renodlad bostadsfunktion (se även under Borgruin, kastalruin, s. 88ff). Slottsruin/-område behandlas i stället i en kommande skrift om bebyggelseämningar från historisk tid i serien Fornlämningar i Sverige. Spärranläggningar och vårdkasar behandlas i skriften "Sjöfart och fiske. De kustbundna näringarnas lämningar" (Norman under tryckning).

Skriftens uppläggning samt idé- och traditionssammanhang

"Borg" och "befästning" är mångtydiga begrepp som kommit att associeras med makt, styrka och våld, men också med trygghet och utvaldhet. Vi har sett det som en angelägen uppgift att lyfta fram de begrepp och föreställningar som varit vägledande för kulturmiljövårdens hantering och för forskningen kring befästa anläggningar fram till idag. Detta då begreppen i hög grad har styrt materialets ordnande och registrering. De benämningar som finns i de äldsta inventeringarna används fortfarande och även tolkningarna har rört sig i vissa bestämda banor. I 1600-talets stora fornminnesefterforskning "Rannsakingar efter antikviteter" jämfördes fornborgarna inte sällan med de medeltida borgarna och med skansarna som då var i bruk. Dessa analogier är aktuella än i dag.

Skriften har därför indelats i två huvuddelar. Den första delen är en redogörelse för och en diskussion kring hur man i äldre inventeringar och i forskningen behandlat gruppen befästa anläggningar. Syftet med detta är att visa

hur dagens värdering och klassificering av befästa anläggningar har växt fram. Avsikten är dessutom att sätta in de olika typerna av befästa anläggningar i ett kulturhistoriskt sammanhang. Skriftens andra del redogör för Riksantikvarieämbetets nuvarande bedömning och hantering av gruppen befästa anläggningar. En ord- och litteraturlista avslutar skriften. De definitioner som ges i ordförklaringen är de som används i framställningen i övrigt.

Dagens syn på de befästa anläggningarna är resultatet av en process som vi kan följa åtminstone tillbaka till 1600-talet. Fornlämningsbegreppet måste därför ses ur ett historiskt perspektiv, om en djupare förståelse ska kunna erhållas. Skansarna fick t.ex. tidigt status som fast fornlämning, trots att de är eftermedeltida. Redan vid förstagångsinventeringen (se s. 115) klassades de som fasta fornlämningar. Detta kan sannolikt sammankopplas med att de tillhör kategorin militära lämningar, men även med det faktum att de i många fall är förhållandevis monumentala. Det är först under senare år som militära lämningar som saknar denna monumentalitet har börjat att registreras i större omfattning. Detta gäller t.ex. militära mötesplatser och stridsvärn. En diskussion huruvida de kan, och om de bör, betraktas som fasta fornlämningar har inletts.

Fornlämningsbegreppet är också beroende av det samtida forskarsamhällets ståndpunkter, men givetvis inverkar även det samtida samhällets ideologi i ett vidare perspektiv. Ett utmärkt exempel på detta är tillkomsten av de s.k. Ransakningarna under 1600-talet. Stormaktstidens Sverige ville visa på ett ärorikt förflutet för att legitimera sin position som en av Europas ledande stater. Fornlämningarna användes således av samhället i politiska syften och visar att samhällsideologin har betydelse för vilka lämningar som registreras.

Samhällskontextens betydelse för forskning och registrering är också tydlig åren mellan världskrigen. Då utkom en rad publikationer om befästa anläggningar, både förhistoriska och medeltida. De teorier som formulerades var självklart förankrade i de rådande politiska och ideologiska sammanhangen. I exempelvis Evert Wrangels bok om medeltida borgar från 1938 har första kapitlet den talande titeln "Nordens politiska läge. Försvarets nödvändighet". Hos flera forskare framskymtar nödvändigheten av att bygga borgar för att skydda sig mot fientliga infall i landet. Borgarnas funktion som försvarsanläggningar tillkomna under oroliga tider framhålls. Den samhällliga kontexten i övrigt behandlas däremot mer översiktligt. Kopplingen mellan tidigare skeenden och händelserna under 1920- till 1940-talet torde ha varit uppenbar för många. Vissa typer av befästa anläggningar torde dessutom ha haft ett inte obetydligt värde som nationella symboler. Forskningen kan ses som ett uttryck för ett behov av att bearbeta de politiska skeendena och den oro som människor kände. En litteraturgenomgång visar att intresset för de medeltida borgarna minskade betydligt efter 1945, medan forn-

Fig. 1. Korslöts fornborg i Västmanland så som den framställdes av Richard Dybeck i Runa 1842. Bilden präglas av Dybecks romantiskt färgade fosterlandskärlek. Månljuset ger en mystisk, men också en lyrisk stämning åt omgivningen. RAA 50, Köpings socken.

borgarna har visats ett mer konstant intresse. Forskningen kring de medeltida borgarna har dock fått ett uppsving under 1980-talet.

Vi vill till sist också peka på det ömsesidiga förhållande som finns mellan inventeringen och forskningen. "Upptäckten" av tidigare okända lämningar vid inventeringar har lett till forskning som i sin tur har lett till att fornlämningsbegreppet utvidgats. Forskningen har också givit nya perspektiv på kända kategorier och pekat på nya, vilket har resulterat i omvärderingar och utvidgningar.

Skriftens tyngdpunkt ligger på den förhistoriska och medeltida perioden. Eftermedeltida lämningar behandlas mer översiktligt. Detta är en följd av att de i mindre utsträckning varit föremål för fornminnesinventeringens intresse. Flera olika typer av lämningar har knappast registrerats alls eller endast i blygsam omfattning. Ett flertal borgar som har varit i bruk under 1500-talet utgör fortfarande helt eller delvis bevarade byggnader. Detta är ofta fallet även med de eftermedeltida fästningarna och fästningsverken. Bevarade byggnader tas endast undantagsvis med i fornminnesregistret (se s. 117).

Inventering och forskning

Äldre fornminnesinventeringar

Rannsakingar efter antikviteter

En organiserad insamling av uppgifter om fornlämningar i Sverige började redan under andra hälften av 1600-talet med den inventering som brukar kallas Rannsakingar efter antikviteter. Rannsakingarna inleddes med att skrivelser år 1666 utgick till prästerskapet och rikets ämbetsmän i vilka de uppmanades att insamla uppgifter från ortsbefolkningen. I skrivelserna angavs vad statsmakterna intresserade sig för. Vad gäller befästa anläggningar sades: "*antingen ther någon Kamp eller Strijd hafwer hållits, ther Slott och Huus fordom hafwa stått, eller gamla konungz- och Hoffgårdar, eller Steen-Skansar*", och "2. *Gambla ödelagde Borgar, Huus, Fästen, Skantzar, och stoor Steenkummel, aff Menniskiohänder fordom sammanburne, och hwad sägn om dem aff ålder warit hafwer*". samt "5. *Andra märckelige Orter hwa rest någon Kamp eller Stridh hafwer stått, eller lijknelse effter Jättar, Jättegrifter, Jättekulor, Jättebeen eller theras Swerd och Stridz-tygh*"(1960:XVII).

Dessa begrepp och tolkningar återkommer i svaren, de s.k. rannsaktionsberättelserna (fr.o.m. 1667). I häradshövdingens berättelse från år 1685 omtalas att Frösön fått sitt namn efter en jätte bosatt i en "*Skantz*" på denna plats. Det som åsyftas är Jämtlands enda kända fornborg på Öneberget. Från Ripsa socken i Södermanland omtalas en "*Jetteskanz... som kallas Jettebärget*" (1969:21). Att man då trodde att jättar bott i fornborgarna framkommer i flera rannsakingar.

I Rannsakingarna är det tydligt, att man uppfattade fornborgarna som mycket gamla, "*af vrminnes tijder väll bygde*" (1969:21), och att man i de flesta fall inte haft någon kännedom om när de byggts eller varför, "*ingen weet här om någon sagu i värden*" (1969:58). I Halla socken i Södermanland beskrivs med stor noggrannhet ett högt berg, som kallas "*Glaasbärget*", och hur det på detta finns en gammal förfallen stenmur nästan i en krets eller en skans. Prästen skriver att han med "*högsta flijt af Folcket här omkring boendes begärat och effterfrågat, men slätt ingen funnit, som hafwer vetat att säija, hwad alt thetta monde betyda*" (1969:12). Försök att datera dem saknas dock inte, "*en gamal Stoor Skantz, kann skee den tijden Estefinnarna blefvo slagna*" (1969:35), och man har i de flesta fall uppfattat dem som byggda av människor, "*en Skantz fordom af menniskiohänder sammanburit af steen*" (1969:33). Den funktion som vanligen tillskrivs forn-

Fig. 2. Teckning på fornborgen "WijseBergh" vid Bogsten i Bettna socken (RAÅ 26), Södermanland, hämtad ur den s.k. Rannsakingar efter antikviteterna (Band II 1969:7). Teckningen har gjorts av prästen år 1667.

borgarna är som tillflyktsorter i krigstid, "stoor borg, hwar utj Folk utj Krigz tijder sig hafwa rittereradt och för Fijenden med wapn salveradt" (1969:84). Om en fornborg i skogen mellan Kloster och Kjula socknar i Södermanland står att "tijt säges att folcket flydde, när fienden war i Landet" (1969: 127).

Fornborgarna är en fornlämningstyp, som uppmärksamats ganska ofta av befolkningen och det är vanligt att de har fått namn. I namnet ingår vanligen ordet "borg" och detta verkar ha varit det begrepp som användes av folket "på Skälffboo skog en steenskans, dessa kallas borgar" (1969:103). "Skans" tycks ha varit ett senare begrepp hämtat från samtidens krigsföring. I Österhaninge socken i Södermanland omtalas att där finns tre skansar av vilken en var i bruk ("dalaröö Skantz"), och de båda andra öde (1969:110). Den skans som då var i bruk är vad vi med dagens terminologi avser med

skans, medan de båda andra i själva verket är fornborgar. Informanterna tycks dock inte ha gjort någon större skillnad mellan de olika anläggningarna. I Rannsakingarna omtalas samtidigt att vid det krigstryck som hade rått några år tidigare, var österhaningebönderna redo att om nöden så fordrade flytta till fornborgen (RAÄ 106, Tyresö socken) och försvara denna om så krävdes. Det finns också uppgifter från Öland om att Gråborg fungerat som försvarsplats under 1600-talet då danskarna härjade där (Stenberger 1933:234-235 och där a.a.).

Många förefaller ha haft en viss uppfattning om de skilda typerna av befästa anläggningars inbördes tidsställning. Fornborgarna verkar man ha uppfattat som äldre än de medeltida typerna av befästa lämningar. Vid Sigtuna i Frustuna socken i Södermanland finns t.ex. en lämning, som i Rannsakingarna beskrivs som ett stenhus som ingen vet något om, men som skulle ha kunnat vara ett kloster eller förnämare folks boning (1960:86). Om Ekholms slott i Göta älv (äldsta omnämmande 1378, i bruk närmare 150 år) står att "*Gamble Männ i församlingen berättar efter sina förfäder*" (1969:209). Tyrgils Knutssons borg i Forshems socken i Västergötland, nedbränd 1306, omnämns som "*Ahrenäs ett Gammalt och Fordom konungzliget Slätt*" (1969:238).

En viktig källkritisk synpunkt på Rannsakingarna är att de består av uppgifter från lokalbefolkningen som filtrerats genom prästen. Det finns anledning att anta både att lokalbefolkningen inte delgivit prästen vilka traditioner som helst, och att prästen själv friserat uppgifterna (jfr Gren 1983:29ff). Prästerna var dessutom skolade män med kunskap inte bara om den heliga skrift utan även annan litteratur. T.ex. hänvisar prästen i Tranemo till Johannes Magnus rikshistoria "Swea och Göta crönika" angående uppgifter om "*det gambla Slottet Appen Steen*" (1969:201). Det är inte orimligt att tänka sig att många fler inom prästerskapet läst denna skrift och kanske också den 1679 utkomna "Atland eller Manhem" av Olof Rudbeck, enligt vilken Sverige var folkens urhem och lika med det sjunkna Atlantis. Dessa göticistiska strömningar har då kunnat påverka urval och formuleringar. Det ovillkorliga skyddet för fornlämningarna i "Kongl: Mayst:tz Placat och Påbudh Om Gamble Monumenter och Antiquiteter" hade ju tillkommit just därför att de "*til Wåra Förfäders och heele Wårt Rijkets odädelige Beröm merckeligen ländande äre*" (1969:XII).

Andra inventeringar

Under 1800-talet genomfördes ett flertal inventeringar. Inventeringarna omfattade ofta socknar eller mindre delar av landskap. Ett exempel bland många är Olof Hermelin som under 1800-talets andra hälft reste runt i Södermanland, bl.a. i Rekarnebygden, och inventerade och tecknade av

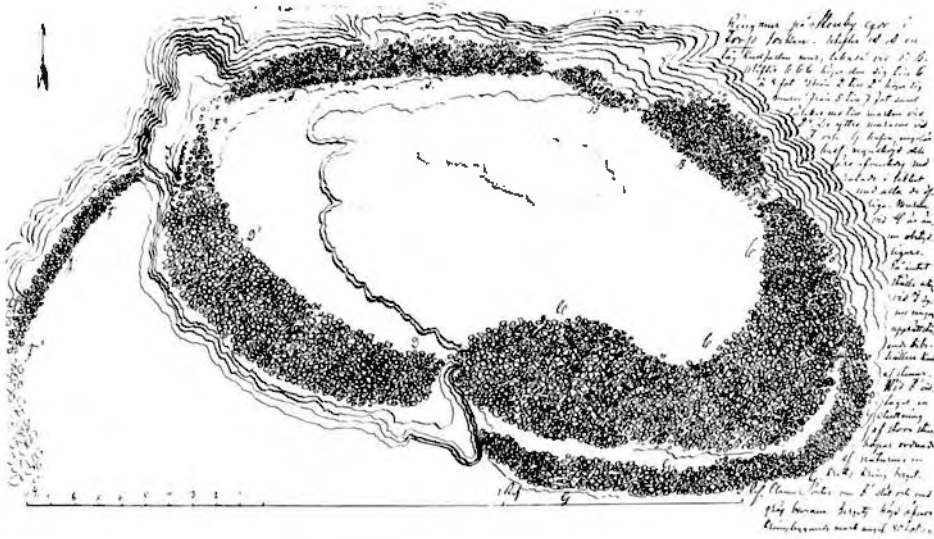

Fig. 3. Stenby fornborg (RAÄ 117) i Eskilstuna tecknad av O. Hermelin. ATA.

fornlämningar. Fornborgar är en av de kategorier, som han tar upp i sina inventeringar. Ett exempel är den teckning Hermelin gjorde av Stenby fornborg (fig. 3).

Den mest omfattande av dessa inventeringar var dock den s.k. Göteborgs-inventeringen. Den påbörjades på 1870-talet och slutfördes under 1920-talet, och publicerades i serien "Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia" (1874-92). Det som registrerades var förhistoriska fornlämningar. Under begreppet "borg" registrerades och kartlades det som vi idag kallar fornborgar. Medeltida och senare skansar och fästningar togs inte med i fältinventeringen.

Riksantikvarieämbetets inventeringar

Vid RAÄ:s inventeringar registrerades redan från början många kategorier av befästa anläggningar. Detta gällde t.ex. fornborgar, borgar, kastaler och skansar. De sistnämnda, som inte hade registrerats vid tidigare inventeringar, fick således status som fornlämning relativt snabbt, trots att de var eftermedeltida.

Gruppen fornborgar hade en något vidare definition i förstagångsinventeringen. Anläggningar som fr.o.m. 1960-talet och vid därpå följande revideringsinventeringar bedömdes som gravhågnader, registrerades tidigare som

fornborgar. Detta gäller även anläggningar som idag skulle registreras som vallanläggningar. De senare kom inte in i registret som egen kategori i någon större omfattning förrän under 1980-talets senare del. Vallanläggningar och gravhågnader, som idag betraktas som förhistoriska fornlämningar, kunde vid förstagångsinventeringen bedömas som osäkra anläggningar, eller anläggningar som man inte närmare kunde bestämma. De uppfattades därför inte som fasta fornlämningar. I vissa fall beskrevs de som stenhågnader, stenstrånger, ofullbordade fornborgar etc.

Anläggningar såsom stridsvärn registrerades inte i någon större utsträckning förrän under revideringsinventeringen, d.v.s. den andra inventeringsomgång som bedrivs i landet sedan 1974. När det gäller fullständigheten är den fortfarande mindre än för exempelvis kategorier som fornborgar och borgar. Lämningar i betong och järn har också registrerats mycket sporadiskt.

Militära mötesplatser är likaså registrerade i mycket liten omfattning och egentligen först under de senaste åren. På många mötesplatser har minnestenarna registrerats men inte själva mötesplatsen.

Sakordssättningen (se s. 71 och 117) har gjorts från 1984, då inskrivningen av fornminnesregistret för ADB-behandling startade. Sedan dess har förändringar hunnit ske, varför tidigare sakordssättning inte helt överensstämmer med instruktionerna i denna skrift.

Befästa anläggningar i samtida källor

Samtida skriftliga källor som omtalar befästa anläggningar är ovanliga i Norden. Man hänvisas istället till notiser om förhållanden i andra delar av den germanska och keltiska världen. Julius Caesar skrev i "Galliska kriget" att germaner och galler hade befästa städer och även fästningar. Han beskrev också "*muris gallicus*", d.v.s. en mur som hålls samman av träkonstruktioner (1887).

Röstenen i Tanum omtalar en "*StainawarijaR*". Detta kan vara det allra äldsta skriftliga belägget för fornborgar i Sverige. Runstenen dateras till 400-talet e.Kr. "*StainawarijaR*" har av ortnamnsforskaren Lars Hellberg tolkats som "borgförsvararen" (Hellberg 1975:99). Fyrahundra år senare omtalas för andra gången en svensk fornborg. Rimbart, som efterträdde Ansgar som ärkebiskop av Hamburg och biskop av Bremen år 865, berättar i sin krönika om Ansgar hur invånarna i Birka vid ett fientligt anfall flydde upp i borgen (Rimbart 1986:37), (se fig. 4). Jordanes, goternas historieskrivare verksam på 500-talet e.Kr., beskriver de skandinaviska stammarna och deras boningar: "*Alla dessa bo på djurens vis i klyftor, uthuggna liksom bergfästen.*" (Svennung 1960:58). Detta uttalande har ibland tolkats som att invånarna bodde i fornborgar.

Fig. 4. Birka med stadsområdet "Svarta jorden" inom det öppna partiet i bildens övre, högra del. I bildens nedre del framträder det stora gravfältet "Hemlanden". Där emellan skymtar resterna av stadsvallen. På berget i bildens övre, vänstra hörn ligger "Borg". RAÅ 34, 118, 119 m.fl. Adelsö socken, Uppland. Foto J. Norrman, RAÅ.

Att nordborna kommit i kontakt med befästningsverk i andra länder framgår också av två sörmländska runstenar. På Kjulastenen (RAÅ 11) omtalas Alrik som varit västerut och borg brutit och besegrat. På Grindastenen (RAÅ 39, Spelviks socken) berättas om Gudve som hemsökt borgar i Saxland. Begreppet borg torde i dessa sammanhang även kunna syfta på befästa städer.

De skriftliga källor som nämner borgar blir efterhand fler. Den arabiske krönikören Ibrahim ibn Jakub har beskrivit ett besök på borgen Mecklenburg vid 900-talets mitt: *"då de nämligen vilja uppföra en borg, uppsöka de ett område, som är rikt på vatten och kärr, och utskäre ett runt eller fyrkantigt område, allt efter den form och storlek, de vilja giva borgen. Därefter gräva de ut en grav och kasta upp jorden till en vall. Jorden packas med plankor och bjälkar, så at den blir fast som en lervägg. Då vallen fått den önskade höjden anbringas vid randen en port och från denna en brygga över vattnet."* (Bergenblad 1976:26). Denna typ av borg blev vanlig i Sverige under medeltid.

Fig. 5. Ruinerna efter Näs kungaborg på Visingsös södra spets. RAÅ 72, Visingsö socken. Foto J. Norrman, RAÅ.

Den äldsta borg som omtalas i skriftliga källor inom nuvarande Sveriges gränser skall ha legat vid Konungahälla vid Göta älv, inte långt från Kungälv. Snorre Sturlasson beskriver Sigurd Jorsalafarares borgbygge år 1115 på följande sätt: *"Konungahälla, vilken köpstad han upphjälpt mycket. Han byggde ett fäste av torv och sten samt grävde ett stort dike däromkring"* (Bergenblad 1976:26 och där a.a.). Snorre omnämner även på ett annat ställe hur kung Sverre år 1177 i en trängd situation utnyttjade en fornborg, som då egentligen inte var i bruk men som erbjöd ett fördelaktigt läge (Munch 1962:120 och där a.a.).

I 1200-talets isländska sagor omtalas de äldsta kända borgarna inom det medeltida Sverige. I Håkonsagan beskrivs hur birkebeinarna förstörde kastalen i Lödöse år 1227 (Ekre 1985:194 och där a.a.) och i Rimbegla omtalas *"Visingsö ansenliga slott ...där kungen förvarar sina dyrbarheter"*. Sverresagan berättar om den falske tronpretendenten Erling Stenvägg som av Knut Eriksson (ca 1173-1196) ska ha hållits fången *"i stenväggen öster på Visingsö"* (Lundberg 1940:410 och där a.a.).

Skildringarna av utomnordiska borgar har ett intresse då de ingår i en större gemensam kulturfär, där man på ett ideologiskt plan kan se gemen-

Fig. 6. Olaus Magnus illustration till kapitlet "Om huru man uppbränner våldsamma fogdars borgar" i sin bok "Historia om de nordiska folken", 1555.

samma nämnare. De ger dessutom antydningar om tolkningsmöjligheter som inte utgår från ett rent försvarstekniskt perspektiv. Saxo ger i sin "Danmarks Rikes Krönika" (1979) inblickar i synen på och funktionen hos borgar vid 1100-talets mitt. Om den slaviska borgen Arkona på Rügen skriver han "Denna Stad ligger höjt paa Toppen af en Klint; och mot Öst, Syd och Nord er dens Hegn ej bygt av Haender, men selve Skraenterna skaermer den som en stejl Mur, ...men mod Vest er der lukket med en Vold på halvhundrede Alens Højde, hvis underste Halvdel var af Jord, mends der foroven var lagt Tømmerstokke med Graestörv imellem". Mitt i staden var också ett tempel med en gudabild (1979:3:158). "Arkon borg - navnkundig ved det Gudebillede, som dyrkedes der fra gammel tid ... ti Virket stod tomt og var kun vaernet av Laas och Slaa, da Landsfolket troede att det ej traengte til Menneskers Varetaegt, men at Guden nok selv vilde vogte sit bo." (Saxo 1979:3:90). Saxos berättelse kan tolkas som att borgen haft en viktig roll i kulten, och inte enbart varit en ren försvarsanläggning. Adam av Bremen beskriver ett annat slaviskt folk mellan Elbe och Oder, redarierna. Rethra var deras mycket kända samhälle och det hade ett stort avgudatempel. Samhället hade nio portar och var åt alla håll avgränsat av en djup sjö över vilken ledde en träbro (1984:77).

I den medeltida skriften "Om konunga- och hövdingastyrrelse" ges instruktioner om hur en borg bör byggas. Bl.a. omtalas vad som är bra borgplatser: "hårda berg och bergsklinter, i forsar eller sankar mossar, på näs vid haus- eller sjöstrand". En bra borg är också den som har murar med många "hörn, vinklar, utsprång" samt att det går att gräva gravar runt om och anlägga vindbrygga. Viktigt var också att man hade tillgång till vatten i bor-

Fig. 7. Fornborgen Broborg i Uppland är en typisk höjdborg belägen på ett bergskrön. Borgen har dubbla stenvallar åt den sida där det är lättast att ta sig upp. Detta är inte helt ovanligt, och även tredubbla vallar förekommer. RAÄ 156, Husby- Långhundra socken. Foto J. Norrman, RAÄ.

gen (Hahr 1930:191). Även i Olaus Magnus "Historia om de nordiska folken", 1555 (1976) omtalas borgar och andra typer av befästningar. Dessutom beskrivs krigskonsten under denna tid. Olaus Magnus tolkningar är dock vad gäller äldre borganläggningar mer fantasifulla än initierade. Aranäs i Västergötland kopplas t.ex. samman med Olof Skötkonung (del I:110).

Vad gäller eftermedeltida befästa anläggningar finns en mycket god dokumentation av dem på Krigsarkivet. Kartor, ritningar, räkenskaper m.m. finns troligen bevarade för majoriteten av lämningarna om än inte alla. Ett stort antal skansar, fästningar och stadsbefästningar finns också publicerade i Kongl. Fortifikationens historia (Munthe 1902-1919).

Fornborgar

Under denna rubrik behandlas inte bara fornborgar utan även vallanläggningar och pålbyggnader, d.v.s. alla befästa anläggningar som huvudsakligen brukar placeras i förhistorisk tid.

Den tidiga fornborgsforskningen

Under 1800-talet inleddes mer systematiska analyser av fornborgarna och de dateringar och tolkningar som gjordes då är aktuella än idag. Hans Hildebrand ansåg att fornborgarna anlagts under järnåldern, då de huvudsakligen fanns i järnåldersbygderna. Han menade att de dels varit tillflyktsplatser, dels ingått i ett fast försvar mot inträngande fiender (1872:220f). Viktiga undersökningar under senare delen av 1800-talet och 1900-talets början utfördes av Fredrik Nordin på Gotland (1881), Emil Ekhoﬀ i Botkyrka, Södermanland (1900) och Wilhelm Berg i Västsverige (1912). Bror Schnittger, som utförde undersökningar i 21 av Östergötlands fornborgar, daterade fornborgarna till folkvandringstid. Han delade in dem i tre lägestyper - vid vattenleder, i skogsbygd och i odlingsbygd (1908). En av borgarna ansåg han vara en befäst gård (1909).

På 1930-talet tog fornborgsforskningen åter fart. Mårten Stenberger, som undersökte öländska borgar, menade att de hade uppförts under två huvudskeden, äldre järnålder och vikingatid/tidig medeltid. De skulle ursprungligen ha uppförts i samband med oroligheter under folkvandringstid som skydd för befolkningen (1933). Andra fornborgsforskare valde även de militära tolkningar (Anjou 1935, Posse 1935- 37, Nordén 1938). Forskningen var även inriktad på att särskilja olika typer av borgar. T.ex. analyserade Ivar Schnell (1933a och b, 1934) borgarna i Västmanland, västra Uppland och delar av Södermanland, och indelade dem i sex huvudgrupper med undergrupper utifrån murarnas placering (1934, se fig. 8).

Stenberger framhöll dock att Ismantorps borg på Öland varit "*en centralplats för offentliga religiösa handlingar*" (1933:243). Stenberger gjorde också ingående jämförelser med slaviska, germanska och keltiska fornborgar som föreföll ha haft en dubbel roll som försvarsplats/kultort (jfr citat ur Saxo och Adam av Bremen ovan). Stenberger skriver att "*andra än rent fortifikatoriska hänsyn spelat in vid borgens (Ismantorps) byggande*" (ibid:241, se fig. 9). Även Arthur Nordén ansåg att det fanns "*kultborgar*". Kultborgarna var dels sådana där vallarna bedömdes ha saknat försvarsfunktion, dels "*vanliga*" fornborgar som han ansåg hade legat i kultiska omgivningar. Han utslöt inte att även andra borgar kunde ha tjänat kultiska syften, och han framhöll att flera östgötska borgar har namn som Onssten, Torsklint, Puksten och Visten, vilka skulle kunna tyda på kultiska sammanhang (1938:339). Schnell skriver "*att borgarna otvivelaktigt utöver sin krigiska uppgift flerstädes tjänat som kult- och möjligen även som tingsplats... I de svenska fornborgarna finnas många detaljer, som knappast kunna förklaras ur praktiskt-strategiska synpunkter, ja, ibland äro hela anläggningar av murar på kullar och berg så till synes planlöst utlagda, att några andra skäl än försvarshänsyn måste ha dikterat deras tillkomst. För att förklara dessa*

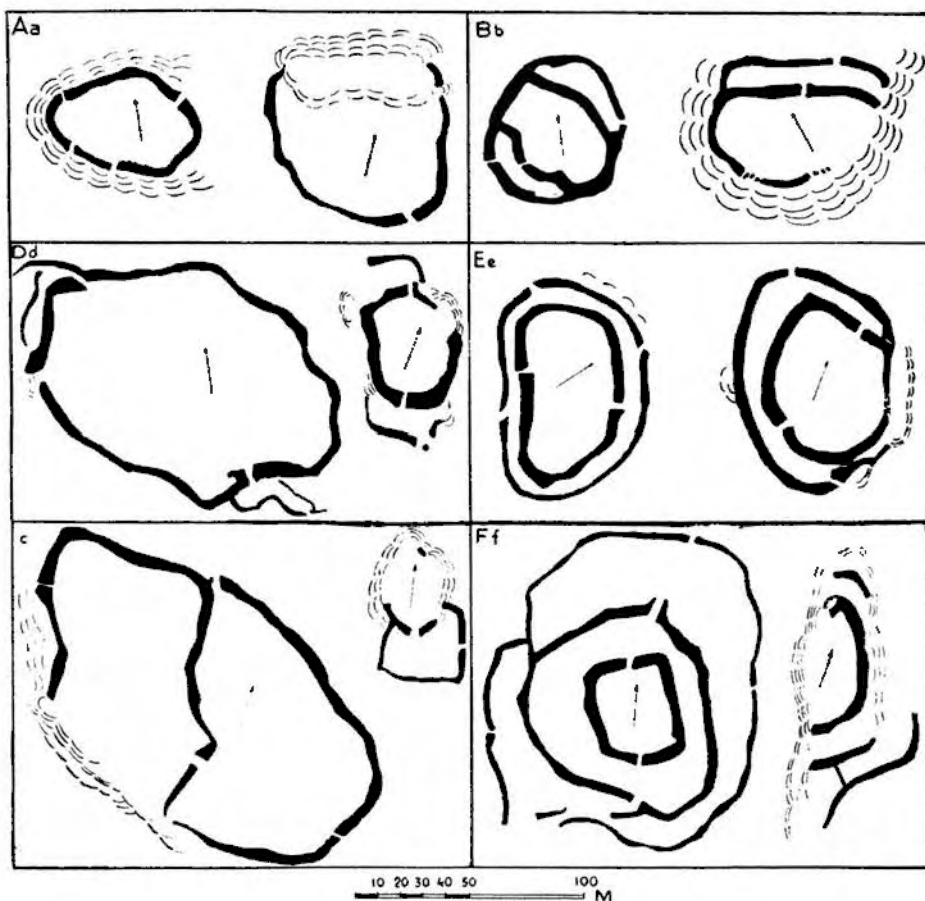

Fig. 8. Ivar Schnells (1934) typkarta över fornborgar i Mälardalen.

anläggningar och detaljer är det mycket tilltalande att tillgripa fornborgarnas dubbla uppgift i samhället som förklaringsgrund” (1934:36-37). Även Gunnar Gihl (1918) och Gustaf Hallström (1927) framhåller att vissa borgar kan ha haft kultiska funktioner.

Den senare fornborgsforskningen och dateringar

Fr.o.m. slutet av 1950-talet har flera större utgrävningar och projekt kring fornborgar genomförts. Nämnas kan undersökningarna av Darsgårdeborgen i Skederids socken, Uppland (Ambrosiani 1964), sörmländska och uppländska fornborgar (Lorin 1978, 1985a,b, Olausson 1982), Havors fornborg i Hablingbo socken, Gotland (Grimlund-Manneke och Manneke 1979, Man

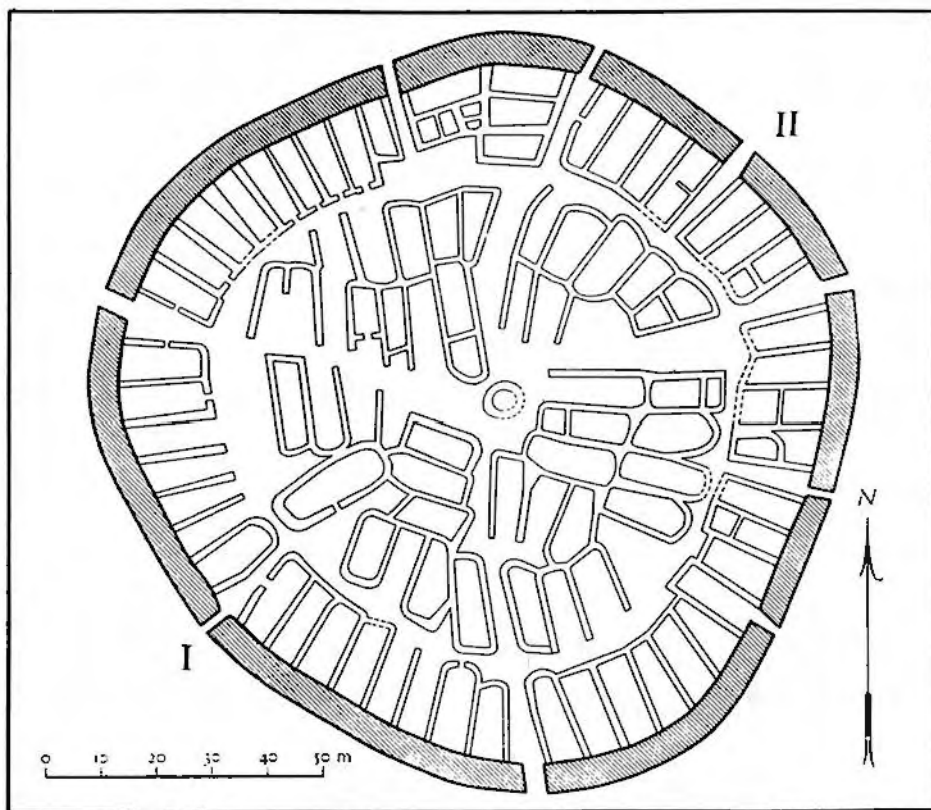

Fig. 9. a) Plan över Ismantorps fornborg (RAÄ 30), i Långlöts socken, Öland. Den är belägen i utmarken nära den plats, där tre sockengränser möts. Genom sina minst nio portar skiljer sig fornborgen markant från övriga borgar, vilka i regel har två motsatta portar. Efter Stenberger 1933:236. b) Fotot visar ett avsnitt av muren från vilken husgrunder utgår. Foto I.-M. Pettersson, RAÄ.

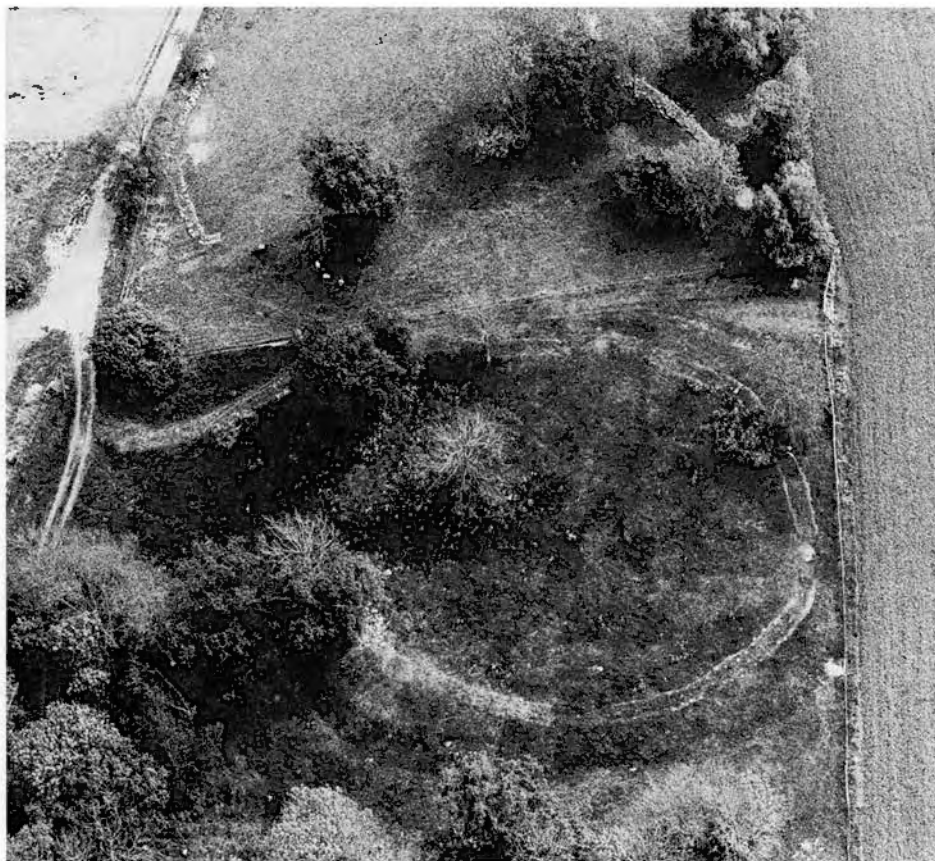

Fig. 10. Havors fornborg (RAÅ 32), Hablingbo socken, Gotland, anlagd under förromersk järnålder. Foto J. Norrman, RAÅ.

neke 1979, se fig. 10), Eketorp och Hässleby borgar på Öland (Borg m.fl. red 1976, *Arkeologi i Sverige* 1975:1) och Torsburgen på Gotland (Engström 1984). Åtskillig ny kunskap om konstruktioner och bosättningar i fornborgar har erhållits, men tolkningarna rör sig inom liknande ramar som tidigare, d.v.s. krig, försvar och bosättning. Flera forskare har dock med ledning av fornborgsvallarnas utseende och belägenhet skiljt ut vissa anläggningar som givits olika beteckningar såsom t.ex.: "gravhägnader" (Ambrosiani 1964:180), "kultiska anläggningar" (Olausson 1982:3), "mindre utvecklade borgtyp... i anslutning till bronsåldre järnålderslokaler" (Elfwendahl 1983:92) och "borgliknande hägnader" (Engström 1984:92).

I detta sammanhang bör även pålbyggnaderna nämnas. Alvastra pålbygg-

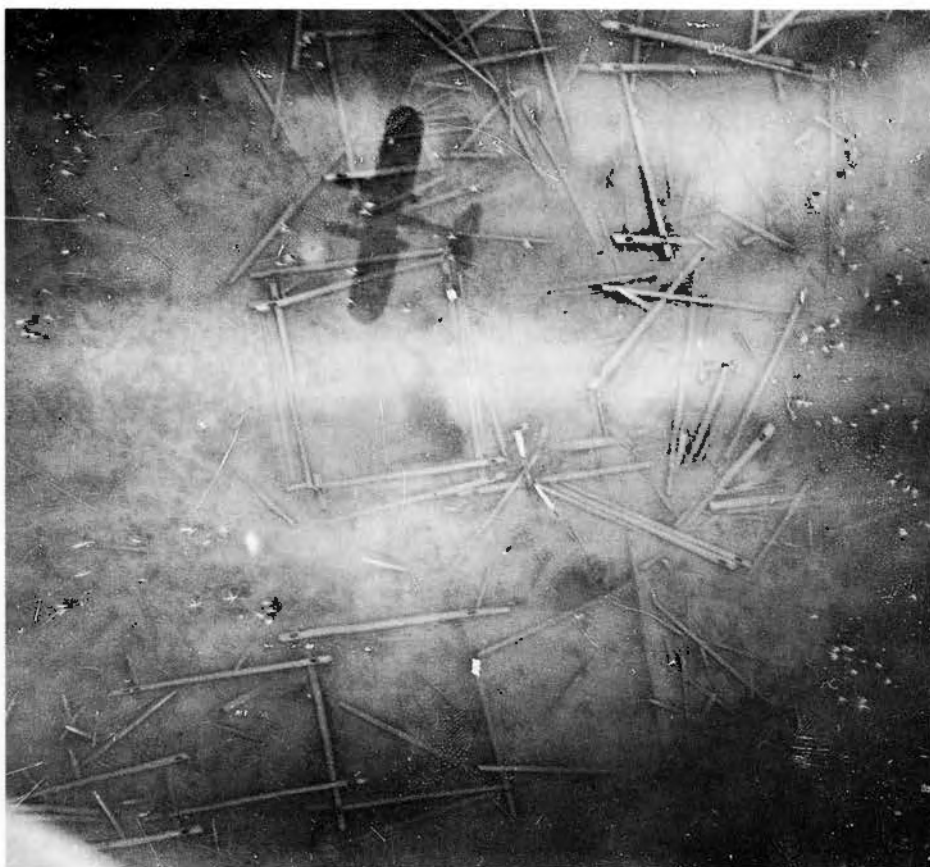

Fig. 11. Bulverket i Tingstäde träsk på Gotland, byggdes mitt ute i sjön, mer än 800 meter från närmaste strand. RAÄ 30, Tingstäde socken. Foto Löjtnant Rosenberg 1929. ATA.

nad i Dags mosse, Östergötland påträffades 1908 och undersöktes med början 1909. Förnyade undersökningar genomfördes 1976-80. Anläggningen består av en plattform uppbyggd ute i mossen, till vilken leder en spång från fast mark. Den har daterats till mellanneolitikum och den idag mest aktuella tolkningen är att den utgjort en rituell samlingsplats för området (Browall 1986, Malmer 1983).

I Tingstäde träsk på Gotland ligger en träkonstruktion benämnd Bulverket (se fig. 11). Anläggningen bildar en kvadrat, 170 m i sida. Den är uppbyggd av sammanbundna stockkistor som det har stått hus på. Den undersöktes 1921-1936 av major Arvid Zetterling, men är nu föremål för nya marin- arkeologiska undersökningar (Bendegard 1989, Rönnby 1989). Anläggning-

en dateras preliminärt till första hälften av 1100-talet. Bulverkets funktion är under diskussion och en kooperativt byggd tillflyktsborg, en feodal stormansanläggning eller en fredlig handels- och mötesplats är några hypoteser som tagits upp (Rönby 1989, 1991). Anläggningar som kan vara av en liknande typ som Bulverket är lämningar i Mjölhatte träsk (RAÄ 21, Öja socken, Gotland) och Tulebo mosse (RAÄ 32, Kållereds socken, Västergötland). Den senare har vid en begränsad undersökning daterats till 700-talet (Wigforss 1992).

I Skåne har s.k. sarupanläggningar undersökts på ett par platser (Larsson 1982, Svensson 1991). De dateras till neolitikum, d.v.s. yngre stenålder, och har i de undersökta fallen varit överplöjda. Anläggningarna utgörs av kombinationer av vallar, diken och/eller stolphål efter palissader. Avgränsningarna avbryts vanligen av talrika ingångar.

Moderna dateringsmetoder, och då i första hand ^{14}C , har vidgat det kronologiska intervall, som fornborgarna kan placeras inom. Flera fornborgar av ringvallstyp på Gotland har daterats till yngsta bronsålder och förromersk järnålder. Michael Olausson har också tidiga dateringar från sex lokaler i Uppland, främst sen bronsålder och förromersk järnålder (muntlig uppgift). En datering till förromersk järnålder finns också från Kyrktorp, Grödinge socken, Södermanland. Undersökningar i andra fornborgar har givit dateringar, som ansluter till de dateringar som tidigare varit de gängse, d.v.s. främst romersk järnålder och folkvandringstid, men även tidig vendetid, vikingatid och medeltid. Metodiskt är dateringen av fornborgar omdiskuterad. En svårighet är bl.a. att separera anläggningstid, brukningstid och övergivande. En annan är den kronologiska relationen mellan innanför liggande fynd, kulturlager och gravar och fornborgvallarna (jfr nedan och bl.a. Johansen och Pettersson under tryckning, Taavitsainen 1990).

I Bohuslän har ett femtontal fornborgar kunnat dateras med hjälp av lichenometri, d.v.s. en lavkronologisk undersökning. Resultatet visar att fornborgarna anlagts under en tusenårsperiod med två huvudperioder: slutet av äldre järnålder och vikingatid/medeltid (Lindman 1989:18f).

Fornborgar i krönläge daterade till äldre järnålder och övergången till yngre järnålder har vallar byggda av sten, troligen ursprungligen kallmurade och inte sällan förstärkta med olika typer av träkonstruktioner och palissader. Fornborgen vid Birka, som torde vara samtida med bebyggelsen (se ovan s. 18), har däremot övertorvade vallar av både sten och jord. Det samma gäller för en fornborg vid Torshälla i Södermanland (RAÄ 11), som genom ett ^{14}C -prov dateras till 1395 ± 135 e.Kr. (okalibrerat) (Lorin 1985b). Att denna medeltida anläggning har registrerats som fornborg och inte som borgområde är helt och hållet avhängigt dess utformning. Inom vallarna saknas torngrunder och husgrunder. Vad vi vet idag var dock denna typ av anläggning ovanlig under medeltid.

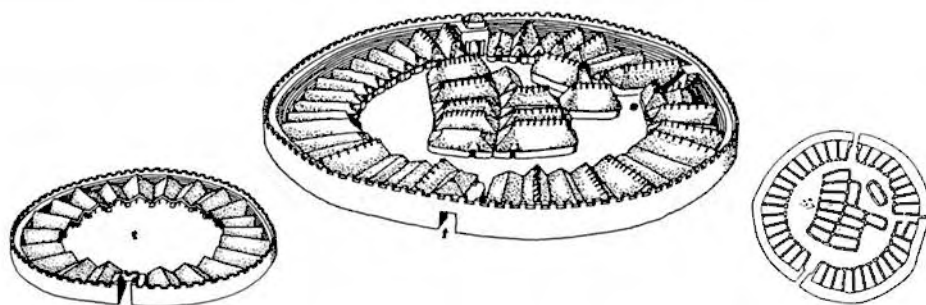

Fig. 12. Eketorp på Öland utgör ett bra exempel på hur en fornborg har byggts om och till i flera etapper. Den användes under romersk järnålder, byggdes senare om och övergavs under 600-talets mitt för att under 1100-talet åter komma i bruk. Bebyggelsens karaktär och användningen av borgen har växlat över tiden. RAA 45, Gräsgårds socken. Efter Edgren & Herschend 1992, Borg m.fl. 1976.

Fornborgar och tolkningar

De första fornborgsforskarna såg fornborgarna främst som defensiva anläggningar, tillfälliga tillflyktsorter när en fiende hotade. Man ansåg dem också vara angelägenheter för hela bygder och större politiska områden och inte enskilda manifestationer. Schnittger kopplade t.ex. samman de östgötska borgarna med strider mellan svear och götar så som de framställdes i *Beowulf* (1913). Stenberger såg även de öländska borgarna som typiska folkborgar, som organiserats gemensamt för stora bygder. Deras undangömda och avskilda lägen och defensiva karaktär ansågs tyda på en yttre fiende och inte på tillfälliga inre förvecklingar (1933:262). Schnell utslöt helt möjligheten att fornborgarna varit tillflyktsorter vid strider bygderna emellan. En långväga fiende var det enda tänkbara (1934:34). Även Ambrosianis indelning i farleds-, tillflykts- och boplatzburgar förefaller förutsätta en yttre fiende även om det inte klart utsågs (1964). Fornborgarna som uttryck för inre strider har sålunda varit en mindre vanlig förklaring, men företrädare även för denna linje har funnits (t.ex. Nihlén och Boëthius om de gotländska anläggningarna, 1933). Ett perspektiv som äldre forskning behandlat i mindre utsträckning är fornborgar och stridsteknik, en brist som dock avhjälpes under senare år (Engström 1984, 1992).

Att vissa fornborgar har varit permanent bebodda uppmärksammades tidigt (t.ex. Anjou 1935, Nordén 1938 och Schnittger 1913). Att de varit regelrätta boplatser blev dock inte allmänt vedertaget förrän efter undersökningen av Darsgårde, Skederids socken, Uppland (Ambrosiani 1964).

Fornborgarnas lokalisering har oftast setts som styrd av en organisationsnivå högre än den enskilda byn eller gården. Farledsburgarnas delvis mycket

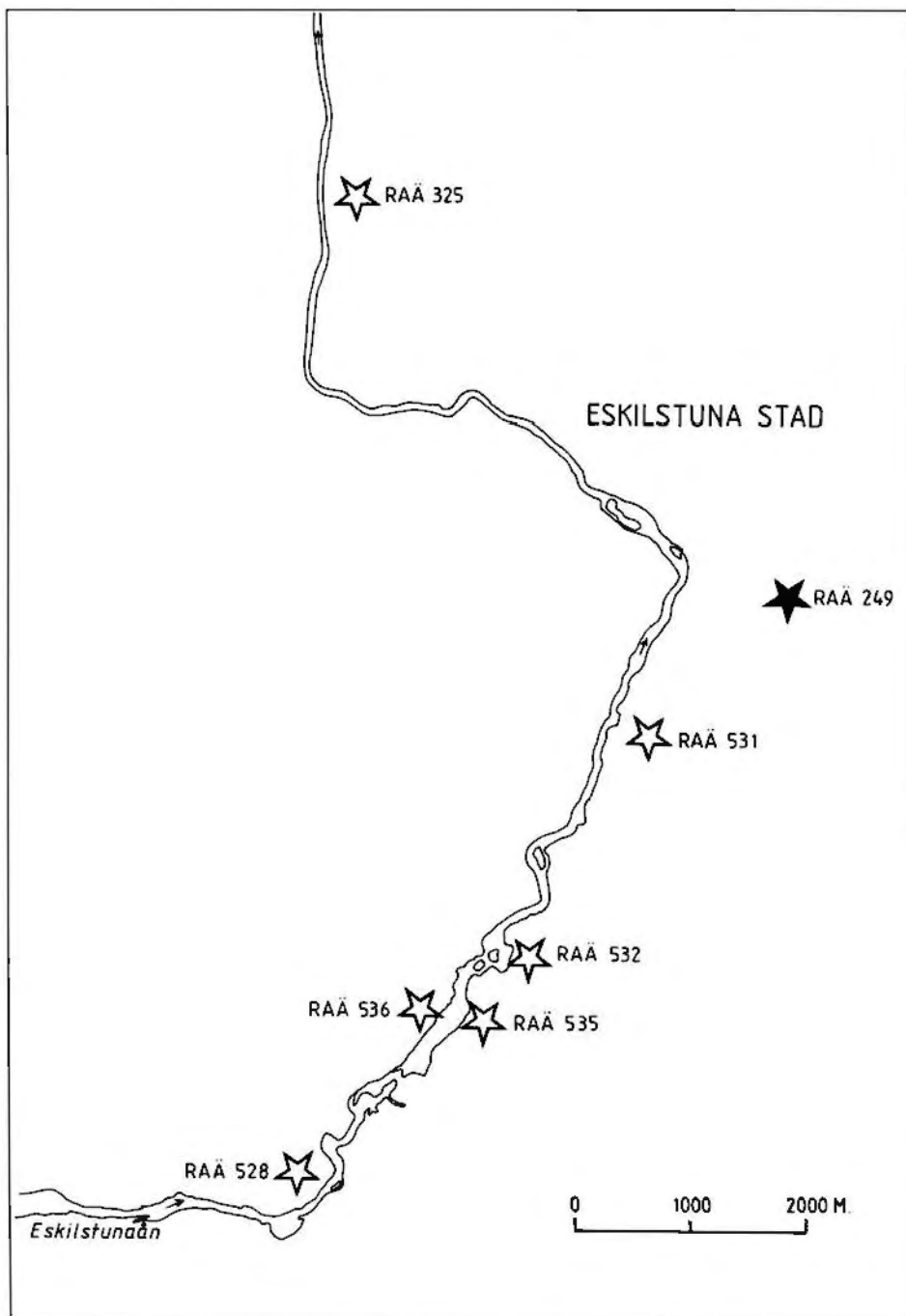

Fig. 13. Sex fornborgar placerade i s.k. farledslägen längs Eskilstunaån. Renritning A. Boklund, RAÅ.

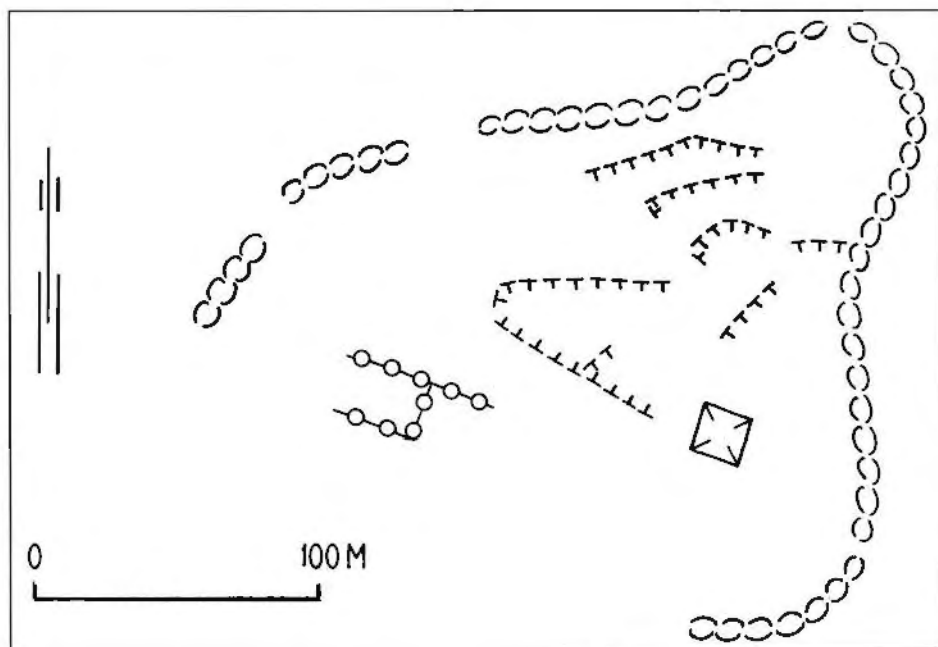

Fig. 14. Fornborgen på "Intagsberget", Eskilstuna, ligger något indraget från Eskilstunaån (se fig. 13, den fyllda stjärnan, RAÄ 249). Inom murarna finns omfattande lämningar efter bebyggelse i form av stensatta terrasser, stenröjda ytor i sydväst och en låg plattåformig husgrund i sydöst (Johansen & Pettersson 1986: 37). Renritning A. Boklund, RAÄ.

regelbundna förekomster har setts som bevis för en mer övergripande planering (t.ex. utmed Eskilstunaån, se fig. 13). Genomgående är också att relationen till de närmast belägna gravfälten och bebyggelsen inte analyserades (jfr Ambrosiani 1964:177). Följaktligen har inte relationen mellan fornborgarna inom en bygd eller region diskuterats. Möjligheten till både mer regelrätta stridshandlingar och en mer symbolisk prestigekamp mellan närbelägna enheter har därmed mer eller mindre uteslutits.

Åke Hyenstrand har föreslagit två utvecklingsmöjligheter för fornborgarna. Antingen kan de ha tillkommit under en längre period i samband med en övergång från kollektivt till privat ägande eller kontroll av produktionsmedlen. Det andra alternativet är att de snabbt tillkommit när en statsmakt börjat etableras (1981 och där a.a.). Andra forskare har diskuterat fornborgarna i relation till en begynnande social ojämlikhet i samband med en koncentration av välstånd och politisk makt. Dessa processer kan ha lett till instabilitet och sociala konflikter. Ytterligare tolkningar är fornborgen som central plats för socialt eller materiellt utbyte eller som specialiserad hant-

verksplats. I norsk forskning har fornborgarna satts i samband med framväxten av småkungadömen och stridigheter under folkvandringstid mellan lokala eller regionala härskare.

Vid övergången mellan äldre och yngre järnålder genomgick bebyggelsen en betydande omlokalisering och omstrukturering. Vissa enheter övergavs helt, men också nya etablerades. Samma process kan skönjas i många landsdelar. Spår av detta är de gravfält av äldre järnålderstyp som inte sällan är belägna utanför det som senare blev inägomark. De finns också på enheter som saknar yngre järnåldersgravar men som har medeltida belägg och/eller ortnamn (t.ex. Johansen och Pettersson 1987, Johansen 1991 och där a.a.). Även i Norge har samma utveckling skisserats.

För Ölands del ansåg Stenberger, att de första dateringarna av fornborgar stämde väl överens med övergivandet av de gamla bosättningarna, och att det låg nära till hands att sammanställa dessa händelser (1933:269). Den kronologiska relationen mellan fornborgarnas tillkomsttid och bebyggelseomvandlingen i andra landsdelar är i dagsläget oklar. Sen romersk järnålder och folkvandringstid brukar dock framhållas vara den generella dateringen av båda fenomenen. Michael Olausson menar dock, att även om fornborgarnas kronologiska ställning ännu är oklar, så dominerar perioden mellan 300 e.Kr. och 400 e.Kr. i ¹⁴C-dateringarna (1987:410 ff). Fornborgarna skulle sålunda huvudsakligen kunna vara anlagda före det många forskare har betecknat "krisen".

Flera av de anläggningar som på senare tid erhållit dateringar till tiden före Kristi födelse har förhållandevis blygsamma murar. De markerar ett område men avgränsar inte detta helt såsom många av de senare fornborgarna gör. I flera fall är det dessa som av forskare ovan getts en avvikande tolkning avseende funktion, exempelvis Olaussons "*kultiska borgar*" (1982:3).

Sammanfattning och diskussion

Fornborg är en sammanfattande benämning på en heterogen grupp anläggningar. Det typiska för fornborgsforskningen är att forskarna gjort många försök att urskilja olika typer av fornborgar, men nästan alltid utifrån en mer eller mindre försvarsteknisk, funktionell utgångspunkt. Resultaten är: defensiv-, tillflykts-, och skogsbygdsborgar, offensiv- och farledsborgar, aktivitets- och boplatzborgar samt kultiska anläggningar och gravhägnader. Trots dessa försök har kategorin "fornborgar" ändå på sätt och vis behandlats som homogen både i inventeringar och av forskarna. Längre ansåg man också att de olika anläggningarna i stort hade samma funktion och var anlagda ungefär samtidigt.

Vi menar att en ny och förfinad indelning enligt någon av principerna ovan inte bör göras i forminnesregistret. Den definition som skall användas i

fornminnesregistret bygger istället på begreppen avgränsning/utmärkning och begränsning/kontroll av ett utvalt område (jfr s. 10) och i denna är morfologiska kriterier centrala.

En följd av dessa nya kriterier är att tolkningarna inte längre behöver begränsas till den funktionella sfären och till olika typer av aktiviteter. Möjligheter att istället förstå fornborgen som en produkt av och del i en föreställningsvärld skapas på detta sätt.

Det bör dock poängteras att den indelning på morfologiska grunder som görs här inte ska tolkas som att fornborgar, gravhägnader och vallanläggningar alltid haft skilda funktioner och uppförts av olika skäl. Samtida anläggningar i en likartad kontext kan vara morfologiskt olika, men även det omvända förhållandet kan råda. Svårigheterna med att göra en entydig indelning kan också bero på att de begrepp och definitioner som används inte är relevanta. Men det kan lika gärna bero på att liknande föreställningar och begrepp påverkat anläggandet av olika typer av befästa anläggningar under skilda tider. Man kan erinra om sarupanläggningarna, som av olika forskare tolkats som försvarsanläggningar kontra rituella centra. Ytterligare någon har sett försvarskaraktären som symbolisk.

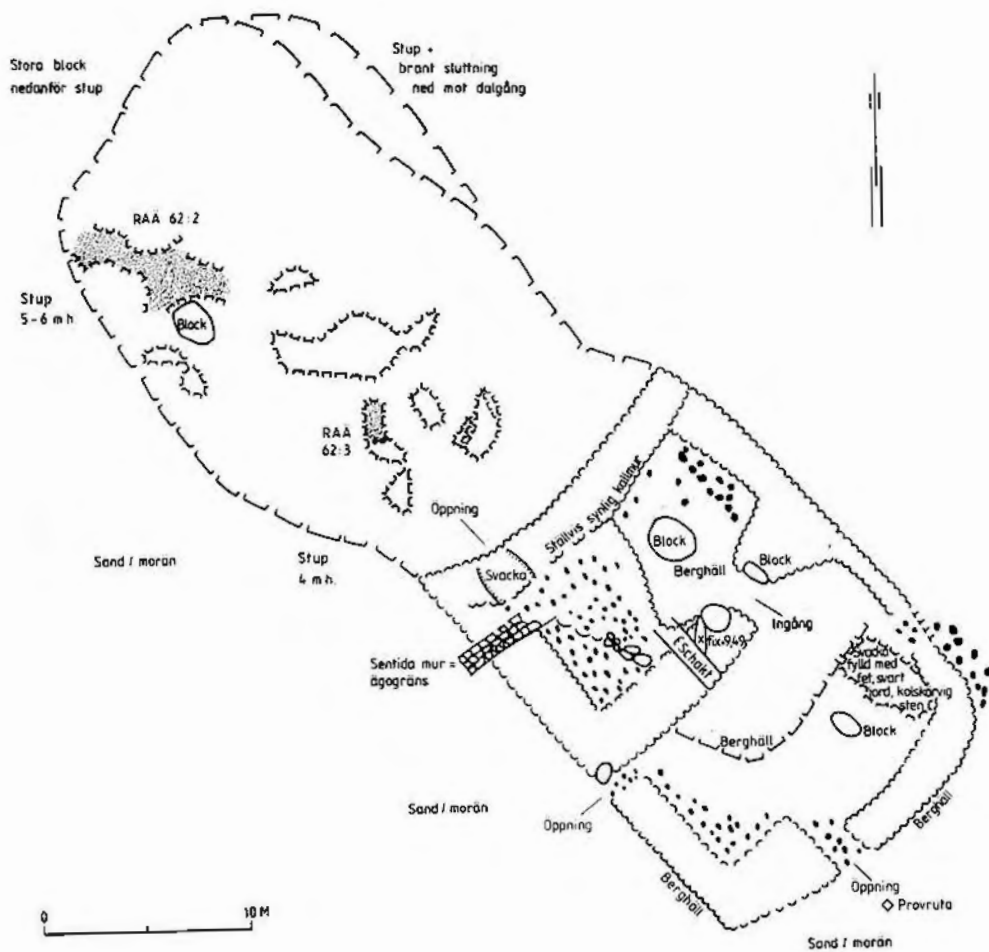
Till sist ett exempel. I Hyltinge socken i Södermanland finns en som fornborg registrerad anläggning. Den är daterad till vendel-/vikingatid (fig. 15). I fornborgen har två gravar utan synlig markering ovan jord hittats. Den ena, som anlagts över en kvinna, kunde genom ett ^{14}C -prov dateras till 565-660 e.Kr. i kalibrerade värden. Dateringarna antyder att vallen och gravarna torde vara samtida. En tolkning av fornborgen ur ett rent fortifikatoriskt perspektiv måste därför ifrågasättas (Johansen och Pettersson under tryckning).

Undersökningen ger dessutom en fingervisning om att det i "fornborgar" kan finnas gravar som har mycket obetydliga eller obefintliga markeringar. Den visar också att gravar i fornborgar kan vara kronologiskt samtida med fornborgsvallarna. Det har funnits en klar tendens att betrakta gravar i fornborgar som äldre än dessa. Detta i motsats till boplatsslämningar i fornborgar, vilka gärna tolkats som sammanhörande med fornborgsmurarna. I sammanhanget förtjänar dock att poängteras att kronologisk samtidighet inte är det enda kriteriet på funktionell och kulturell samhörighet. Placeringen av nya anläggningar i eller vid en äldre kan därför betraktas som en avsiktlig referens till denna (Johansen och Pettersson under tryckning).

Klassifikationer

Den indelning som görs för fornminnesregistret och som genom sakord och ADB blir sökbar är kategorierna fornborg, fornborg med grav/-ar, fornborg med boplatsslämningar, vallanläggning och gravhägnad.

Befästa anläggningar skall registreras som fornborgar i de fall de helt

avgränsar ett område. Till vallanläggning förs de anläggningar vars murar endast delvis avgränsar ett område, och som inte i fysisk mening kan ha begränsat/kontrollerat tillträdet till detta område. Till gruppen gravhägnad förs anläggningar av typen vallanläggning med gravar som ligger innanför vällen/vallarna.

Gravhägnad (se fig. 44) är morfologiskt sett en vallanläggning med gravar och borde därför egentligen utgå som sakord och ersättas med vallanläggning kompletterat med sakord för gravar. Detta vore helt i linje med det system som råder för fornborgar. Gravhägnad är dock en term som sedan 1960-talet är etablerad i fornminnesregistret. Det skulle därför vara problematiskt att ersätta termen gravhägnad med ett annat begrepp.

Anläggningar som morfologiskt tillhör gruppen fornborgar, men som har gravar inom sina vallar skall oavsett datering av gravarna alltid kvarstå som fornborg.

Fig. 15. RAÅ 62 på Hyltinge ö, Hyltinge socken i Södermanland, en fornborg från yngre järnålder med sannolikt samtida gravar inuti. a) Teckning W. Bondesson, RAÅ. b) Renritning av plan A. Boklund, RAÅ. c) "Uppgången" till det innersta rummet. Foto I.-M. Pettersson, RAÅ.

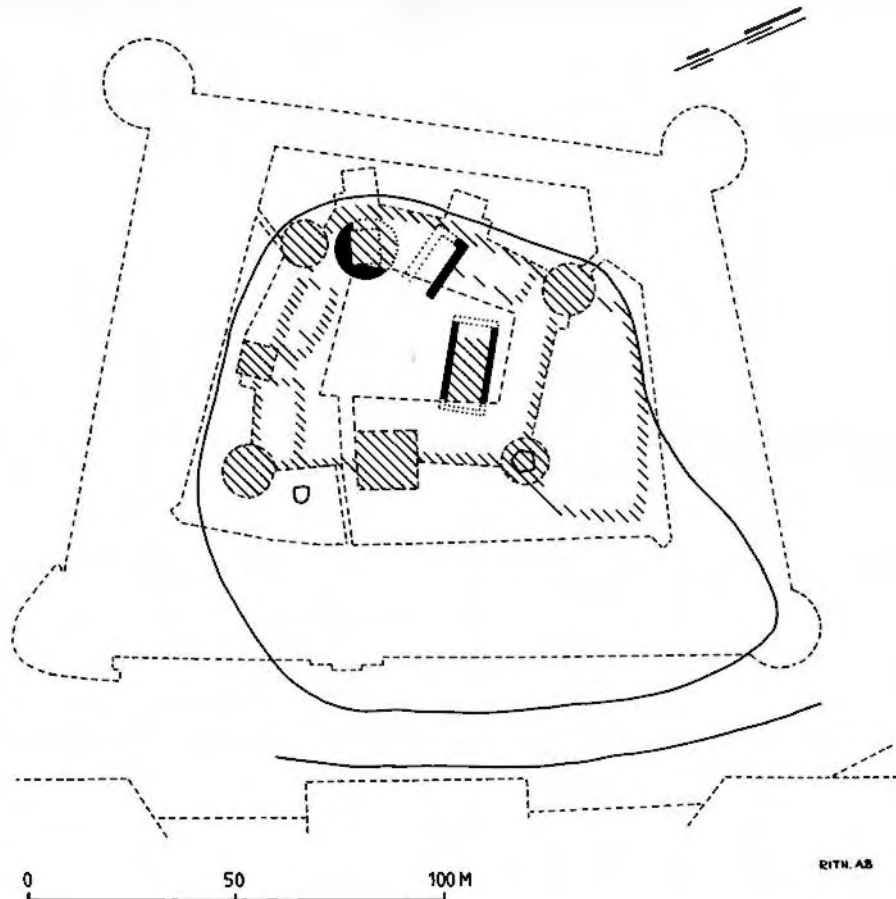
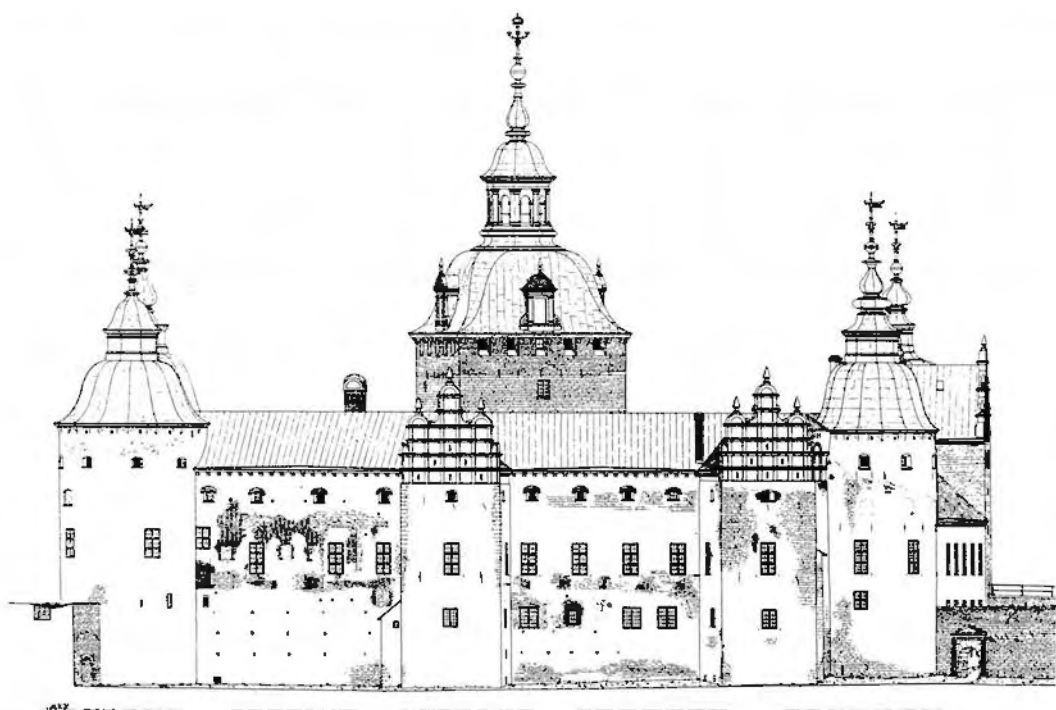
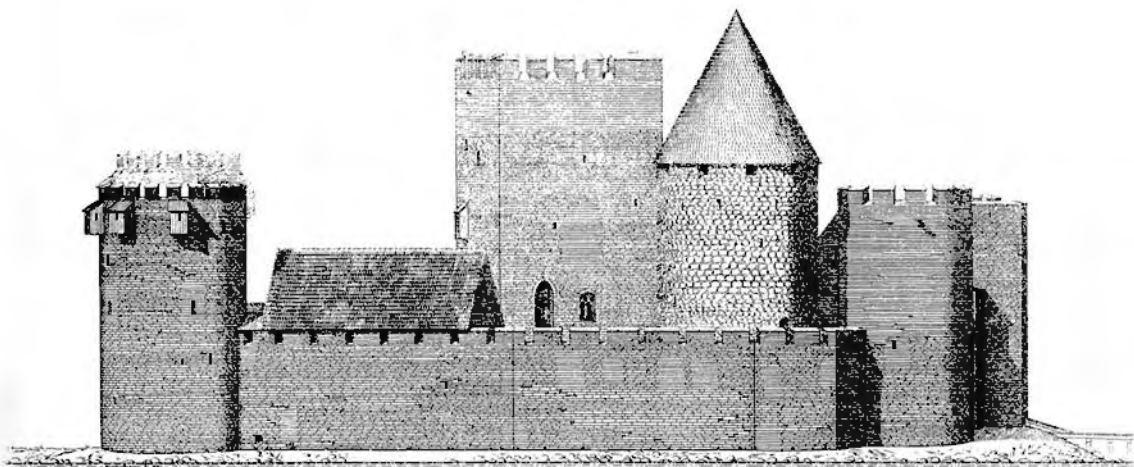

Fig. 16. a) På planen visas Kalmar slotts olika byggnadsfaser. Den heldragna linjen visar den ursprungliga topografin och de helsvarta markeringarna de äldsta byggnaderna. De skrafferade områdena motsvarar b), den övre bilden, som visar ett förslag till rekonstruktion av den yngre medeltidsborgen. Den prickade linjen visar de senare yttre befästningsverken. c) Den undre bilden är en uppmätningsskiz av slottet. Båda bilderna är sedda från öster. RAÅ 53, Kalmar stad. Efter Olsson 1944.

Medeltida borganläggningar

Det finns ett antal olika möjligheter att gruppera de medeltida borgarna: kronologi, tilltänkt funktion, ägare m.fl. I följande avsnitt görs först en allmän forskningshistorik och sedan en översikt av borgbyggandet utifrån en grov kronologi, tidig respektive sen medeltid, som i runda årtal innebär sent 1000-tal t.o.m. 1300-talets första del och 1300-talets andra del t.o.m. 1500-talets början. Avsikten är att sammanställa och diskutera några av de resultat som den tidigare forskningen uppnått. Framställningen gör inte anspråk på att vara fullständig, utan syftar främst till att ge ett underlag för fortsatta tolkningar och en förståelse för hur registrering och klassifikationen i fornminnesregistret bör göras.

Borgforskningens huvudlinjer

Äldre borgforskning var främst inriktad på tre olika aspekter: borgarna som byggnadsverk, deras fortifikatoriska funktion samt kronologi. Adolf Hahr, som 1930 utkom med en översikt över medeltidens nordiska borgar, skriver emellertid att borgen var *"en för medeltiden utmärkande byggnadsform, som lever och blomstrar med den, och försvinner, när de kulturella och sociala förutsättningarna förändras och ej längre motivera dess tillvaro"*. Vilka

de kulturella och sociala förutsättningarna var berörs däremot mycket flyktigt.

Flera stora monografier som diskuterar borgen i ett byggnadshistoriskt perspektiv kan nämnas: "Alsnö hus" av Bengt Thordeman (1920), "Aranaes" av Bror Schnittger och Hanna Rydh (1927), "Kalmar slots historia" av Martin Olsson (1944) m.fl. (fig. 16). De historiska sammanhang som borgarna tillkommit i behandlas genom att de äldsta skriftliga beläggen presenteras. Dessa innehåller oftast uppgifter om när en borg blivit förstörd och vilka framstående personer som kunde knytas till den.

Ur funktionell synpunkt finns det en klar tendens i den äldre forskningen att ensidigt betona borgarna som försvarsenheter. De jämförs med olika utländska förebilder och kopplas gärna till den militärtekniska utvecklingen i stort, som vapnens och stridsteknikens utveckling och den därmed sammanhängande krigsorganisationen. Armborstet slog t.ex. igenom under 1200-talet. Den viktigaste nyheten i stridskonsten torde dock ha varit eldvapnens införande. På kontinenten användes kanoner för första gången vid belägringen av en borg på 1370-talet (Tuulse 1952b:213), något som ledde till en förändring av borgarnas utseende.

Att borgarna varit bostäder, representationslokaler, produktionscentra etc. nämns mer i förbigående. Martin Olsson, som behandlat Västergötlands medeltida borgar, anger redan i den inledande meningen orsaken till att (delar av) Västergötland har ett stort antal borgar av olika typer, nämligen att landskapet "varit starkt utsatt för fientliga invasioner" (1932a). Artikeln har ett uttalat försvarshistoriskt perspektiv. Bertil Berthelsson, som publicerat en karta över västgötaborgarna, förklarar avsaknaden av borgar över stora delar av de centrala slättbygderna med bristen på lättförsvarade och strategiskt belägna platser i dessa områden (1942). Även Evert Wrangel såg borgarna som en funktion av folkomflyttningar, krigar- och rövarskaror, politisk instabilitet och behovet av ett fast försvar (1938).

Trots att ett primärt mål för den äldre borgforskningen var att datera borgarna, är de medeltida borgarnas kronologi fortfarande föremål för diskussion. Dateringarna byggdes på konsthistoriska analyser och de äldsta skriftliga beläggen, men även på allmänna resonemang om den politiska utvecklingen under medeltid. Som en följd av denna ansågs borgbyggandet ha varit mer intensivt under vissa perioder. Man måste emellertid vara uppmärksam på att de föremål som hittades vid de tidiga utgrävningarna vanligen inte relaterades till stratigrafiska sekvenser. Vad som också saknas är en diskussion kring de föremål som ska datera en äldsta fas. Ur källkritisk synpunkt måste dessa dels kunna hänföras till borganläggandet och inte till eventuella äldre aktiviteter på platsen, dels måste förhållanden som påverkat föremålets omloppstid tas i beaktande.

Nyare borgforskning har i förhållande till äldre borgforskning en framträ-

dande inriktning på omlandsstudier, t.ex. undersökningen av fogdeborgen Borganäs i Dalarna (Mogren och Svensson 1988, jfr även 1992:334f, Grundberg red. 1992, Grundberg och Wallander red. 1992). Genomgångar av ekonomiska, historiska, topografiska och demografiska förutsättningar har här ett stort utrymme sett i relation till presentationen av undersökningsresultaten. Undersökningsmetoderna skiljer sig också avsevärt från tidigare undersökningar, men mest kanske därigenom att naturvetenskapliga discipliner som osteologi, geologi m.fl. använts.

Borgarna under tidig medeltid

Kungligt borgbyggande

Flera olika forskare framhåller i sina studier att det typiska för den medeltida borgen var att den kombinerade bostad och försvar (t.ex. Tuulse 1952b:7). Den stora förändringen inträffade under 1500-tal när dessa funktioner skildes åt. De äldsta borgarna i landet som förenade dessa funktioner torde vara Lödöse i Västergötland, men framför allt Näs på Visingsö. Näs borg har på byggnadstekniska grunder daterats till 1100-talet (jfr Lundberg 1938) och förknippas med Sverker d.ä. och hans son Karl Sverkersson. Borgen förefaller ha spelat en viktig roll i kampen mellan de erikska och sverkerska släkterna, en konflikt som ytterst gällde den kungliga överhöghetsrätten. Kungamaktens stora borgbyggerperiod inleddes dock troligen på 1200-talet, då en rad borgar uppfördes runt om i landet. Detta sannolikt till stor del för att stärka sammanhållningen och kontrollen över riket. Nämnas kan fästen som Kalmar, Borgholm, Nyköping, Stockholm, Lödöse, Gälakvist och Axvall, vilka antingen grundlades eller byggdes ut (se vidare Fritz 1972, 1973). En fastare territoriell organisation kan ha möjliggjort introduktionen av stående skatter. Borgväsendet kan både ha finansierats och stimulerats av skatterna, genom att fungera som administrativa centra för bl.a. skatteuppbörd. Kungamaktens borgbyggande fortsatte på 1300-talet med fästen som Dalaborg i Dalsland och Örebro m.fl. Dessa anläggningar hade en rad olika funktioner, t.ex. fiskala, juridiska, strategiska och representativa.

Det finns dock anläggningar från medeltid som har tolkats som spaningsplatser och replipunkter och som troligen inte har varit bostäder. Detta gäller t.ex. en mindre borganläggning av "mottety" (jfr Ericsson 1981:63f) vid Örjansvall i Halmstad. Den har efter en begränsad undersökning daterats till 1280-1325. Utgrävaren anser att den har utgjort en bevakningsanläggning uppförd av kungamakten. Den ligger vid ån nedanför gamla Halmstad, och övergavs sannolikt när staden flyttades nedströms till sitt nuvarande läge (Augustsson 1978). Långt från bygden, vid infarten till sundet mellan Kålland och Kållandsö i Vänern, ligger borganläggningen Jarlehus på en liten

klippholme. Skriftliga omnämningen saknas, men mindre undersökningar har givit ett sparsamt fyndmaterial som pekar mot en datering till 1300-talet (Ekre 1985:229). Borgen saknar en förborg med ekonomianläggningar i likhet med den i Halmstad och platsen är överhuvud taget olämplig för en gård. Jarlehus ligger i Rackeby socken, där det under medeltiden fanns en kungsgård. Den omtalas i Erikskrönikan i samband med hertigarna Erik och Valdemar, och borgen kan möjligen ha haft ett samband med kungsgården.

Även den variant av medeltida befästningsanläggning som ansetts vara den äldsta, den runda kastalen (jfr dock nedan Kyrkan som borg och Kyhlberg 1991) har givits tolkningen ovan. Vad gäller kastalernas datering ville Martin Olsson föra dem till slutet av 1100-talet eller möjligen senast 1200-talets början. De skulle ha uppförts runt landets kuster på initiativ av kungamakten (Knut Eriksson) till skydd för viktiga handels- och marknadsplatser och centrala bygder. Detta i likhet med vad den danska kungamakten gjorde (1932b:303ff). Kastalerna skall inte ha varit bebodda. Några egentliga bevis för denna uppfattning presenteras inte, men paralleller med den danska utvecklingen ses som stöd för teorin. Olssons datering av kastalerna (jfr Ericsson 1981:62 och där a.a.) och hans förklaringar till bakgrunden för deras tillkomst måste idag behandlas med stor försiktighet (jfr diskussion under Kyrkan som borg).

Arkeologiska undersökningar har visat att flera kastaler efter en tid har byggts om och införlivats i andra borganläggningar, exempelvis i Lödöse, Stockholm, Nyköping, Borgholm och Kalmar. Dessa kastaler, som sannolikt bör uppfattas som den äldsta borganläggningens mest permanenta element, har givits olika dateringar. I Stockholm och Borgholm finns dock inte något fyndmaterial före 1250 enligt Anders Ödman (1987) och Lars Redin (muntlig uppgift). Den kastal som kan ha funnits i Lödöse skall enligt skriftliga uppgifter ha anlagts i slutet av 1100-talet (Ekre 1985:203). Undersökningarna av kastalruiner, som inte införlivats i nya borgar, som de vid Vålsta i Rogsta socken, Hälsingland (Stenberger 1931:30f) och Totra i Hamrånge socken, Gästrikland, visar också att kastalerna varit omgivna av yttre befästningsverk. Vid kastalen i Totra har dessutom bebyggelseämningar påträffats. Komplexets datering omfattar en period från sent 1100-tal till 1300-talet. Det har av utgrävaren kopplats till den äldsta kungliga administrationen i området (Broberg 1990:128).

Sammanfattningsvis kan konstateras att det i forskningen har funnits en uttalad tendens att göra åtskillnad mellan kastaler och borgar. Denna uppdelning måste i dagens forskningsläge anses vara mindre väl grundad.

Kyrkligt borgbyggande

Även kyrkan byggde borgar under medeltiden. De äldsta dateringarna av

Fig. 17. Stockholms stad med befästningar under medeltiden. Efter Hildebrand 1983.

biskopsborgar i det medeltida Sverige sträcker sig tillbaka till tidigt 1300-tal (Lovén 1989:42, se karta). I Danmark däremot lät ärkebiskop Eskil bygga Söborg redan omkring 1150 och Absalons biskopsborg i Köpenhamn tillkom några årtionden senare. I Åhus i Skåne finns också en biskopsborg från 1100-talet (se fig. 18). Även ärkebiskopsborgen Glumstorp i Kungsmarken strax öster om Lund kan ha tillkommit senast i början av 1200-talet (Christoffersen 1981:10).

Kyrkan som borg

Flera tidiga kyrkors konstruktion har en befäst karaktär och har ansetts vara uppförda av försvarshänsyn. Ett hundratal kyrkor i Sverige (Anglert 1984:19) har kallats försvarskyrkor. Exempelvis har rundkyrkorna i gemen uppfattats som sådana men även vissa kyrkor med rektangulär grundplan, t.ex. Källa ödekyrka på Öland. I kyrkorna i Husaby i Västergötland och Bjälbo i Östergötland har själva kyrkorummet haft den gängse utformningen, men de är däremot försedda med kraftiga västtorn. Vid kyrkor finns också fristående tornbyggnader, s.k. kastaler (jfr ovan). De är vanligast på Gotland men de finns även på fastlandet från Norrland (se fig. 19) till Skåne. Yttre försvarsverk är i dagsläget inte kända runt dessa kastaler vid kyrkor.

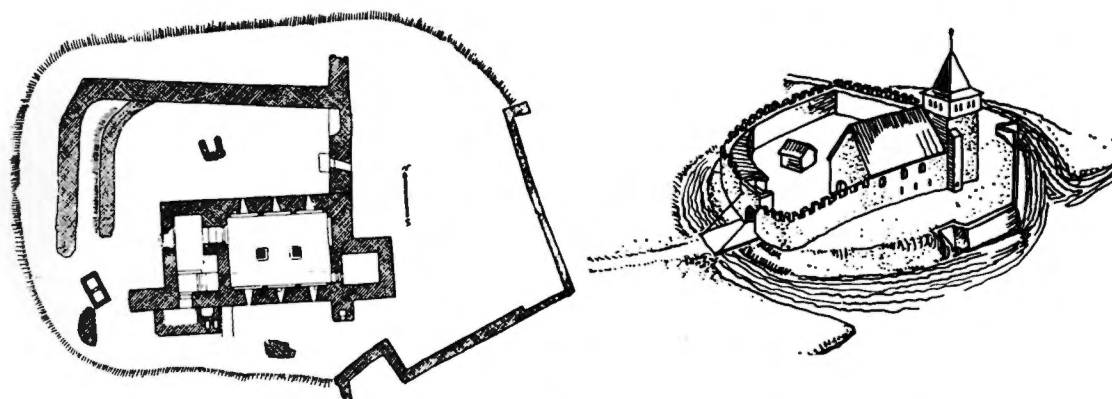
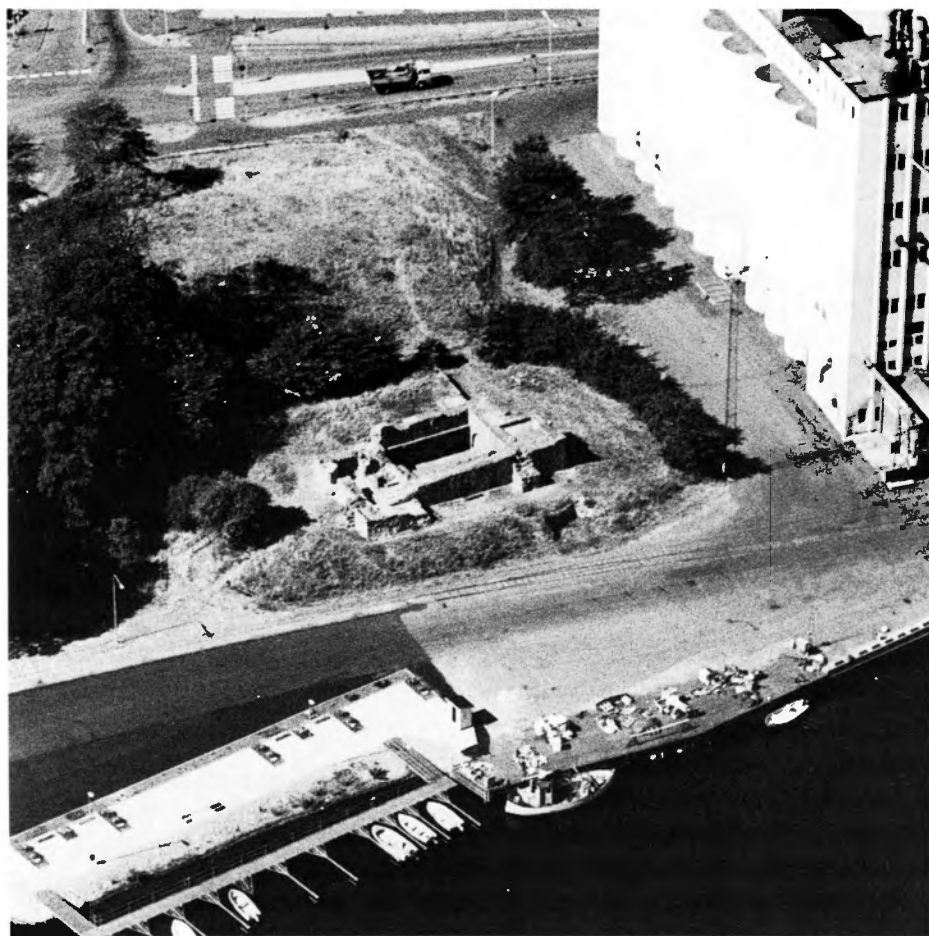

Fig. 18. a) Biskopsborgen (RAÅ 14) i Åhus i Skåne rekonstruerad av Gotthard Gustavsson (efter Lundberg 1940:620). b) Foto av ruinen i dag. Foto J. Norrman, RAÅ.

Fig. 19. Till vänster syns kastalruinen vid Sunne gamla kyrka i Jämtland. Till höger syns resterna efter kyrkan. RAÄ 2, Sunne socken. Foto A. Ulfhielm, RAÄ.

Att sådana funnits kan dock inte uteslutas, dels beroende på forskningsläget, dels p.g.a. att marken runt kyrka och kastal ofta är kraftigt omformad. Runt de s.k. försvarskyrkorna har, åtminstone i något fall, funnits yttre försvarsverk som vallar, vallgravar och i vissa fall kanske t.o.m. murar (Frölén 1911:92f, Stenberger 1931:35f). Runt t.ex. Kläckeberga kyrka i Småland skall ha funnits en tredubbel vall och vallgrav. Den är i dag inte synlig ovan jord, men en arkeologisk undersökning har kunnat bekräfta dess existens (ATA dnr 2776/81). Av historiska källor framgår att kyrkan vid olika tillfällen under 1400-talet både försvarats och erövrats (Frölén 1911:85).

Vilka som har uppfört dessa anläggningar och hur de har använts är omdiskuterat, och både allmoge, stormän och kungar har varit på förslag. Marit Anglert som jämfört de danska förhållanden med de svenska kommer dock till slutsatsen, vad gäller de befästa kyrkorna på Kalmarkusten och på Öland, att det är det lokala stormannaskiktet som uppfört dem som magasin till skydd för uppbörden. Detta ska ha skett i en brytningstid när den expansiva kungamakten sökte lägga under sig området (1984:19f). Ola Kyhlberg har för Gotlands del gjort en åtskillnad mellan fyrkantiga och runda kastaler. De fyrkantiga ska ha uppförts från 1100-talets mitt av lokala stor-

Fig. 20. Gothems kastal, RAÄ 37, (till vänster) och kyrkan (till höger) på Gotland. Efter Hildebrand 1872.

män. De runda är något senare, från ca år 1200 och framåt, och är uppförda av "en annan överhet med internationella kontakter" (1991:184, 178). Sammanfattningsvis förefaller dock västtornen och kastalerna, oavsett om de haft en fortifikatorisk funktion eller inte, anspela på sådana begrepp.

Privat borgbyggande

Under sent 1200-tal och under 1300-talet uppfördes sannolikt borgar av flera av rikets förnämsta stormän. Undersökta stormansanläggningar från denna tid finns i Västergötland och Småland. De kan ha funnits även i andra landskap, men detta är föga känt i dagsläget.

Ymseborg, i Bäcks socken i norra Västergötland, utgörs av en tornbyggnad omgiven av en ringmur. Den ligger uppe på en markerad klippa, på kanten av en tämligen brant östsluttning ned mot en sjö. Huvudborgen är skild från en osäker förborg medelst en vallgrav. Runt borgen ligger ett träsk som dämts upp av vallar. Ymseborg förstördes troligen på 1280-talet i samband

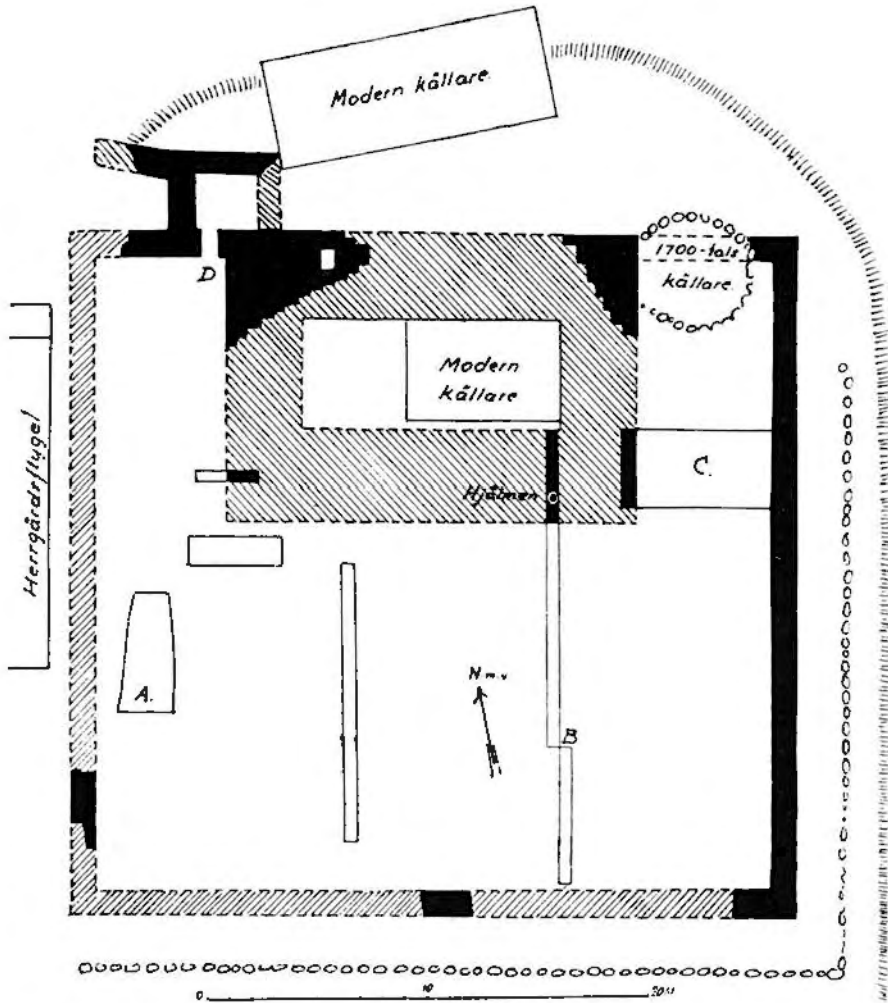

Fig. 21. Borgen Aranäs (RAÄ 9), Forshems socken i Västergötland. Borgkärnan utgörs av en rektangulär stenbyggnad, som ansluter till en kvadratisk stenmur. Borgen har ett typiskt läge på ett näs i Vänern. På det inre av näset, mot fastlandet, har sannolikt funnits ett förborgs-/ekonomiområde, som avgränsas av två vallgravar. Efter Schnittger och Rydh 1927.

med striderna mellan kungamakten och en lös konstellation av stormän som i äldre forskning kallas "folkungapartiet". Dessa strider hade troligen både ekonomiska och politiska orsaker. Stormännen motsatte sig centralmaktens förstärkande, inklusive introduktionen av stående skatter.

Ett annat exempel är Hultaby i Näsby socken i Småland som tillhörde Erengisle Sunesson, en storman med inflytande på riksnivå. Borgen är undersökt och har dateringar från 1200-talets mitt till 1300-talets mitt (Olsson 1948). Aranäs, på en udde i Vänern, torde ha anlagts ungefär samtidigt,

även om en äldsta datering till 1100-talet har diskuterats (Schnittger och Rydh 1927). Aranäs, som brändes 1305, var ett fäste för marsken Tyrgils Knutsson, som i slutet av 1200-talet och början av 1300-talet var en av landets mäktigaste män. Planläggningen av Hultaby och Aranäs påminner starkt om varandra (jfr fig. 21).

Majoriteten av de medeltida befästningsanläggningar som är kända i Sverige, med de gammaldanska provinserna inräknade, har dock sannolikt uppförts av stormän med mer lokal och regional anknytning. Det förefaller råda tämligen stor enighet bland svenska forskare om att stormännen i gemen började befästa sina gårdar först mot mitten av 1300-talet. Exempel på detta är borgarna Nynäs och Lindholmen i Norunda härad norr om Uppsala. De är enligt Sigurd Rahmqvist uppförda av män ur Sandbroätten, när de stod på höjden av sin karriär i mitten av 1300-talet (1978:47f). Detta sätts i sin tur i samband med oroliga tider då centralmakten försvagas under andra hälften av århundradet. Forskarna i Danmark är av den uppfattningen att kungens och de främsta stormännens borgbyggande tog fart under 1100- och 1200-talen, medan övriga stormän började befästa sina bostäder i ett senare skede, först mot slutet av 1200-talet (Reisnert 1989:66 och där a.a.). Den danska borgarkrigsperioden 1250-1360 är den tid då de flesta borgarna byggdes (Ödman 1987:15). Borgarna i de gammaldanska landskapen bör därför ses i relation till denna utveckling.

Behovet av borgar under tidig medeltid

Den generella svenska dateringen av de lägre stormännens borgbyggande kan dock ifrågasättas. För Sveriges del skulle den innebära att deras borgbyggande i stort sammanföll med den förmodade medeltida agrarkrisen, och sålunda koncentrerats till en period av allmän nedgång. Vad som saknas är säkra dateringar av borgar som tillhört lokala stormän. Tidsfästningen har istället vanligen hängts upp på de generella borgbyggerperioderna, som i sin tur identifierats utifrån ett förmodat behov av ökat skydd.

Det förefaller dock mindre troligt att den fortifikatoriska aspekten ensam kan förklara uppkomsten och utvecklingen av en så resurskrävande verksamhet som borgbyggandet. Stora delar av den medeltida politiken tycks ha krävt ett agerande enligt en social kodex, vilken inbegripit ekonomisk extravagans och monumentala manifestationer av den egna maktpositionen (jfr ovan). Borgarna kan därför också ses som ett visuellt uttryck för den sociala stratifiering som fastställdes i Alsnö stadga på 1280-talet. En stormannaklass hade funnits redan tidigare, men deras privilegierade och utvalda ställning befästes genom detta dokument. De befriades från fasta skatter mot att de i gengäld ställde upp med riddare till häst, den s.k. rusttjänsten. Detta skall ses mot bakgrund av att den kontinentala krigföringen under tidig

medeltid genomgick en förändring i riktning mot ett kraftigt bepansrat rytteri. Under 1200-talet kom kriget sålunda att bli en sysselsättning för frälset, som blev till en "riddarklass". Det juridiska stadfästandet av en utvald klass har dock hittills inte i någon större omfattning påverkat dateringen av lågfrälsets borgbyggande.

Erik Lundberg uppmärksammade borgens placering i ett lokalt perspektiv, och betonade skillnaden mellan bondgårdens plats inom inägomarken och den befästa anläggningens läge, där den senares placering var helt betingad av försvarssynpunkter (1935:133). Frälsets befästa gårdsanläggningar kom sålunda att placeras avskilt från bondebefolkningen, vilket kan ses som ett sätt att markera status och utvaldhet. Detta perspektiv utesluter inte de försvarsmässiga aspekterna. Krigarklassen bodde i hus som rustats för krig, och inte i vanliga hus som bönderna, och deras bostäder fick nya, statusladdade namn (jfr Mathisson 1986).

Intressant att notera är att i det lågfrälsetäta Småland finns många små borganläggningar. I Mälardalen däremot är denna typ av anläggningar mindre vanliga eller åtminstone mindre kända. I Aspås i Östervåla socken, Uppland, omnämns "*stenhuset och kapellet*" i ett dokument från 1357 (Hildebrand 1884-1898 del 2:808), och detta förefaller vara en befäst gård (se fig. 22). Denna gård kan ha föregåtts av ett borgområde i ett mer typiskt läge, på ett näs vid sjön (se fig. 22). Man kan misstänka att det finns fler sätesgårdar som under medeltid varit befästa på olika sätt, men där de synliga lämningarna i dag är mycket begränsade eller obefintliga.

Borgarna under sen medeltid

Kungligt borgbyggande

I de danska landskapen började Valdemar Atterdag under 1360-talet föra en politik, som gick ut på att riva stormännens borgar. År 1397 förenades de nordiska länderna under drottning Margareta i den s.k. Kalmarunionen. Unionen krävde att en effektivare förvaltning utvecklades. Nya län med nya förvaltningsborgar skapades, men redan uppförda privatborgar drogs också in under kronan. Redan 1396 var Margaretas makt så stark att hon kunde förbjuda byggandet av privata borgar.

Förvaltningsborgarna förenade i sig flera funktioner. Det första man kanske förknippar dem med är residensfunktionen, d.v.s. att regenten tidvis bodde och höll hov där. Till förvaltningsborgarna indrogs även skatter in natura och dessa måste förvaras på ett betryggande sätt i magasin. Borgarna kunde också ha en egen gårdsförvaltning, och dessa funktioner medförde att även riksborgarna hade en omfattande gårdsanläggning.

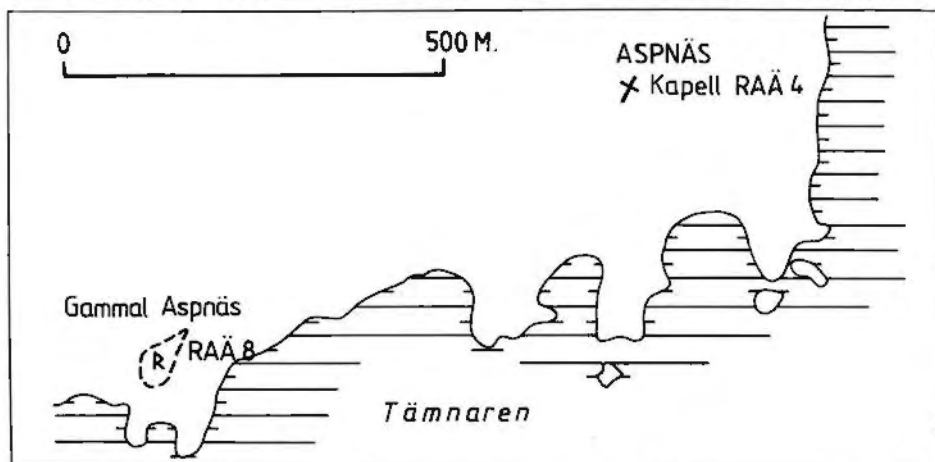

Fig. 22. a) Aspénäs, Östervåla socken i Uppland, avbildat av Erik Dahlberg i *Suecia antiqua et hodierna* (1667- 71). b) Kartutsnittet visar det sannolika äldre läget för en borg i väster vid sjön (Gammal Aspénäs). I öster ligger dagens Aspénäs. Kapellet, som syns på avbildningen, finns fortfarande kvar. Renritning A. Boklund, RAÄ.

Fig. 23. Utö hus i Mälaren är ett välbevarat exempel på ett stenhus uppfört som privatbostad åt en storman under 1400-talet. RAÄ 70, Kungs-Husby socken, Uppland. Foto R. Jensen, RAÄ.

Privat och kyrkligt borgbyggande

Under andra hälften av 1400-talet tog det privata borgbyggandet åter fart. Detta har satts i samband med långvariga konflikter och styrkemätningar mellan unionsvänner och unionsmotståndare. År 1483 lyckades frälsemännen tilltvunga sig rätten att befästa sina gårdar. Vissa borgar gavs under denna period en ny utformning, s.k. fasta hus som t.ex. Torpa stenhus i Västergötland, Utö och Wiks hus i Uppland, Göksholm i Närke och Glimmingehus i Skåne (se fig. 23). De fasta husen var rektangulära slutna stenbyggnader i flera våningar omgivna av gravar och vallar. Liksom andra borgar förenande "husen" i sig flera funktioner, såsom bostad, representationslokaler, administrativa funktioner och försvar. Även det andliga frälset fann under denna tid anledning att befästa sina bostäder. Skarabiskopen Brynolf Gerlaksson, verksam i slutet av 1400-talet, lät bygga både Husaby och Brunnsbo biskopsborgar och möjligen även Säckestad. Han lät även bygga om Läckö.

Sammanfattning och diskussion

Ur ett teoretiskt perspektiv kan man säga att den äldre borgforskningen, liksom mycken annan forskning, var starkt påverkad av ett evolutionistiskt tänkande. Borgen blev till ett slags organism som gradvis växte i komplexitet. Förändringarna följde lagbundet en allmän arkitektonisk utveckling. På ett plan kan det senare kanske vara ett riktigt synsätt, om man ser till de enskilda byggnadselementens utformning. För borgen sedd som en helhet och som del av ett historiskt förlopp, är detta dock en otillräcklig förklaring. Dateringen av de befästa anläggningarna har också i allra högsta grad influerats av evolutionistiska föreställningar. T.ex. är den enklaste typen av anläggning, kastalen, också den som i äldre forskning ansetts vara den äldsta typen i Sverige. Borgbyggandet har också ansetts vara mer intensivt under vissa perioder och det kan möjligen vara en riktig syn. Underförstått är dock hela tiden att dessa perioder varit oroliga och att borgbyggandet varit ett svar på ett direkt yttre hot. I exempelvis engelsk forskning, där ett fylligare skriftligt källmaterial kan komplettera kunskapen om olika typer av borganläggningar, är det vanligare att man betonar sambanden mellan borganläggarens ekonomiska omständigheter, en allmän vilja att markera social status genom byggande, och anläggningens utformning och omfattning. Någon entydig utveckling från enklare till mer komplicerade anläggningar kan sålunda inte förutsättas, och det finns ett antal exempel på hur betydligt äldre anläggningar kompletterats med nya och för den tiden adekvata försvarselement. Bruket av för en viss period modern arkitektur kan istället för att ses som en passiv reflektion av en allmänt fortlöpande utveckling, ses som ett aktivt användande av en socialt laddad symbolik.

Hans Andersson diskuterar i en artikel gamla och nya perspektiv inom borgforskningen, men lägger också till ett nytt - borgen som en del av maktens landskap. Han skriver: *"Det kan ibland finnas anledning anta att det som till synes har befästringskaraktär, t ex en vallgrav, kan markera en maktposition, inte ett militärt syfte."* Andersson framhåller att *"borgen inte får isoleras och endast betraktas som en militär anläggning"* (1989:11).

Som redan har poängterats är det väsentligt att borgbyggande betraktas som ett socialt fenomen, som ett element i en social kommunikation i en specifik historisk situation. Det innebär också någonting mer än omlandsstudier, som de utformats av nyare forskning. Perspektivet utesluter däremot inte borgens olika funktioner och i synnerhet inte dess militära, utan vill snarare fördjupa förståelsen av borgbyggandet som sådant. Alla "stormansborgar" har t.ex. inte haft strategiska placeringar på holmar eller uddar. Torgils Knutsson kan knytas till ytterligare två borganläggningar i Västergötland - Gum (äldsta omnämmande 1240-tal) och Lenaborg (äldsta omnämmande 1250-tal). De ligger båda på sluttningar av platåberg. I Lenaborg finns spår

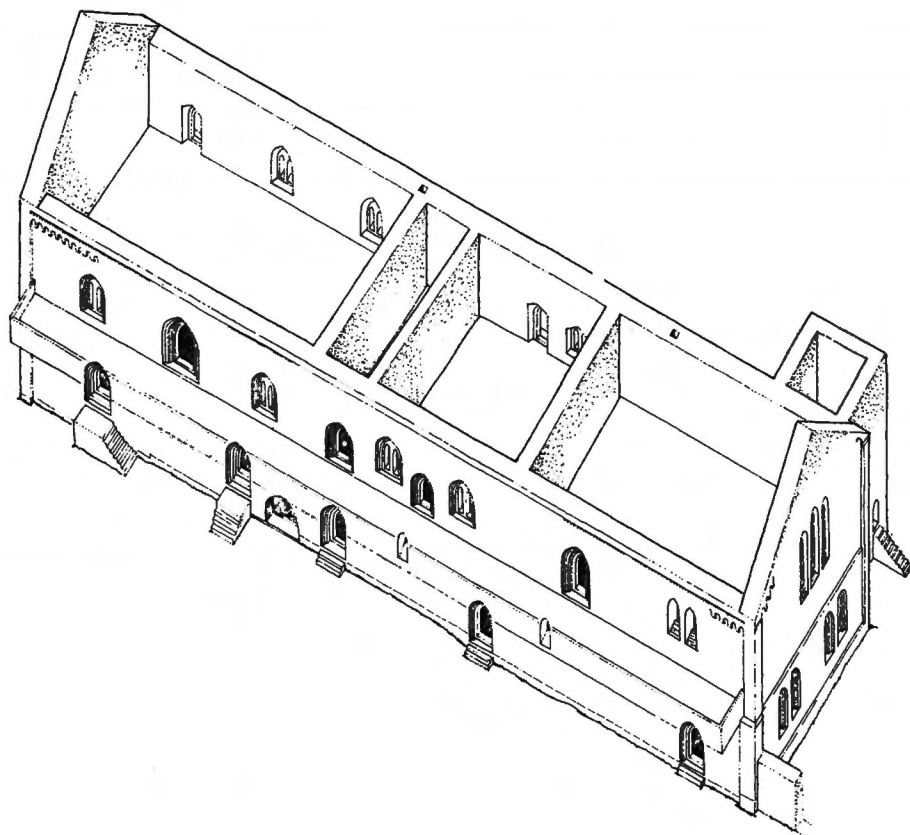

Fig. 24. Rekonstruktion av Folkungapalatset i Vadstena. Efter Andersson 1972:15.

efter enkla vallgravar och fördämningar och en tornbyggnad samt en mycket stor husgrund (ca 50 m lång). Gum är kraftigt förstörd, och lämningar saknas ovan mark idag. Dessa anläggningar synes främst ha varit lämpade för representativa funktioner. Lenaborg för tankarna till Folkungapalatset i Vadstena, uppfört under 1200-talet (se fig. 24). Palatset kan möjligen ha varit omgiven av någon slags befästning (Andersson 1972:179). Ytterligare en liknande anläggning är Alsnö hus på Adelsö i Uppland (se fig. 25). Alsnö hus ligger uppe på en kulle och förefaller under någon period ha varit omgiven av en grund grav och en låg vall på vilken en klen palissad har stått. Utgrävaren betonar försvarverkets *"miniatyrmässiga dimensioner"* i jämförelse med kungshusets utformning (Thordeman 1920:29). I dessa fall verkar de försvarstekniska elementen ha varit mer betingade av en social norm än en god praktisk funktion.

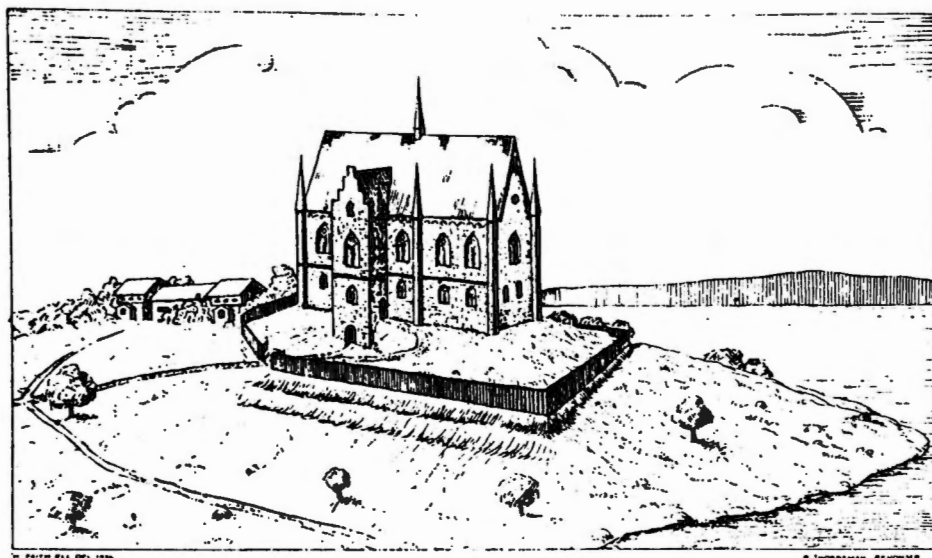

Fig. 25. a) Utgrävaren Bengt Thordemans vision av Alsno hus under medeltiden. RAÅ 47, Adelsö socken. Efter teckning av H. Faith-Ell, ATA. b) Borgområdet idag. Foto J. Norrman, RAÅ.

Ett annat exempel från den senare delen av medeltiden är biskopsborgen i Husaby i Västergötland. Den uppfördes i slutet av 1400-talet, men indrogs 1527 till kronan och nedrevs. Borgen ligger på sydslutningen av Kinnekulle, på kanten av sandstenskleven. Detta är ur en rent fortifikatorisk synpunkt ett mindre lämpligt läge. En angripare kunde vid eldgivning dra fördel av att terrängen höjer sig bakom borgen. Husaby ska enligt traditionen ha varit biskopssäte före Skara. Kyrkan ligger strax öster om borgen och i samma topografiska läge. Kyrkan är betydligt större än de genomsnittliga sockenkyrkorna och har ett magnifikt torn. Sedda från slätten i söder torde borgen och kyrkan ha framstått som lika monumentala och imponerande. Biskopsborgen kan ses som en manifestation av kyrkans världsliga makt i förhållande till dess andliga, som förkroppsligas i kyrkobyggnaden. Detta på en plats av central betydelse för kungamakten genom Olof Skötkonungs förmodade dop här, och under en period (sent 1400-tal) då kung och kyrka stod i ständig konflikt. Borgbygandet kunde sålunda även vara propagandistiskt, och exemplifierar hur borgen var en del av maktens landskap.

Klassifikationer

De medeltida borgarna har indelats efter en rad olika principer som ägare (riksborgar, biskopsborgar, hög- och lågfrälseborgar), funktion (försvar, bevakning, förläggning, bostad, representation, förvaltning etc.), topografiskt läge (höjdborgar och vattenborgar), ålder och byggnadstyp (kastal, kastell, castrum curia-anläggning och motte and bailey-anläggning) samt ur konst-historisk synvinkel (romanska och gotiska borgar m.fl. undergrupper). Att i fornminnesregistret utgå från någon eller några av dessa indelningsgrunder torde varken vara önskvärt eller genomförbart, då registreringen bygger på okulär besiktning av platserna. Det sakord som de medeltida borganläggningarna för närvarande bör återfinnas under är borgruin/-område. Sakorden vallgrav och kastalruin utgår fr.o.m. denna skrift. I de fall borganläggningarna varit föremål för arkeologiska undersökningar bör detta givetvis kommenteras och utgrävarens eventuella klassificering av borgen redovisas. Finare indelningar bör istället utgå från de enskilda forskarnas frågeställningar.

Eftermedeltida befästa anläggningar

Detta kapitel behandlar lämningar som i vissa fall har börjat att registreras under senare år i fornminnesregistret. Avsikten är ej att ge en omfattande forskningshistorik. Målet är att kort presentera lämningarna utifrån ett militärt perspektiv för att lättare kunna inplacera dem i ett historiskt sammanhang. Vi använder i denna skrift begreppet militär för företeelser knutna till en av centralmakten organiserad, direkt kontrollerad och finansierad krigsmakt som var ständigt aktionsberedd och ledd av professionella militärer. Tidsmässigt gäller denna organisation från 1500-talets mitt och framåt (jfr Artéus 1986:76f). Sist i kapitlet behandlas några arkeologiska undersökningar.

Under senmedeltid gick utvecklingen allt mer mot en separering av bostads- och försvarsfunktionerna. Slottet och fästningen/skansen blev resultatet av denna skilsmässa. De senare genomgick en rad förändringar under 1500- och 1600-talen. Kenneth Kartaschew har pekat på de förutsättningar för militärtekniska innovationer som skapades genom den förändring som samhället genomgick under renässansen, bl.a. utvecklades vetenskaper som matematik med algebra etc. (1991:551). Tidigare förklaringar har dock tämligen ensidigt framhållit en oberoende utveckling av nya stridstekniker och vapen, genom vilka befästningarna måste förändras och förstärkas i samma takt.

När kanoner började användas hade de liten räckvidd och dålig genomslagskraft. De förbättrades och utvecklades snabbt, men först under 1500-talet blev de riktigt effektiva. För att möta det nya hot som kanonerna innebar gjorde borgbyggarna lägre torn och massivare murar, och man sökte också öka avståndet mellan försvarare och angripare. För att ge skydd åt murfoten anlades rundlar, s.k. bastejer och senare bastioner. Murarna förstärktes med jordvallar på in- eller utsidan. Vallgravens bredd ökades efter hand och kring huvudvallen med bastejer eller bastioner uppfördes s.k. utanverk bestående av ytterligare vallar och vallgravar. Det nya sättet att befästa en plats fick också genomslag i städerna (se fig. 26).

Fortifikationskonsten utvecklades snabbt och nymodigheterna spreds via böcker över Europa. Både den danske kungen Christian III och Gustav Vasa inledde på 1500-talet en era av modernare borgbyggen. Dessa präglades av bastejer, utvecklade av bl.a. Albrecht Dürer på 1520-talet. Ett bra exempel är Malmöhus uppfört 1536-42 (se fig. 28). Där kombinerades fortfarande försvars- och bostadsfunktionen, men på ett helt nytt sätt. Huvudbyggnaden med stora fönsteröppningar och sirliga gavlar saknar försvarsfunktion. Helt avskild ligger försvarsgördeln med starka rondeller och tjocka vallar omgiven av en vallgrav. Även t.ex. en adelsborg som Månstorp byggdes med Malmöhus som modell. Nyheterna i befästningskonsten ledde också till ombygg-

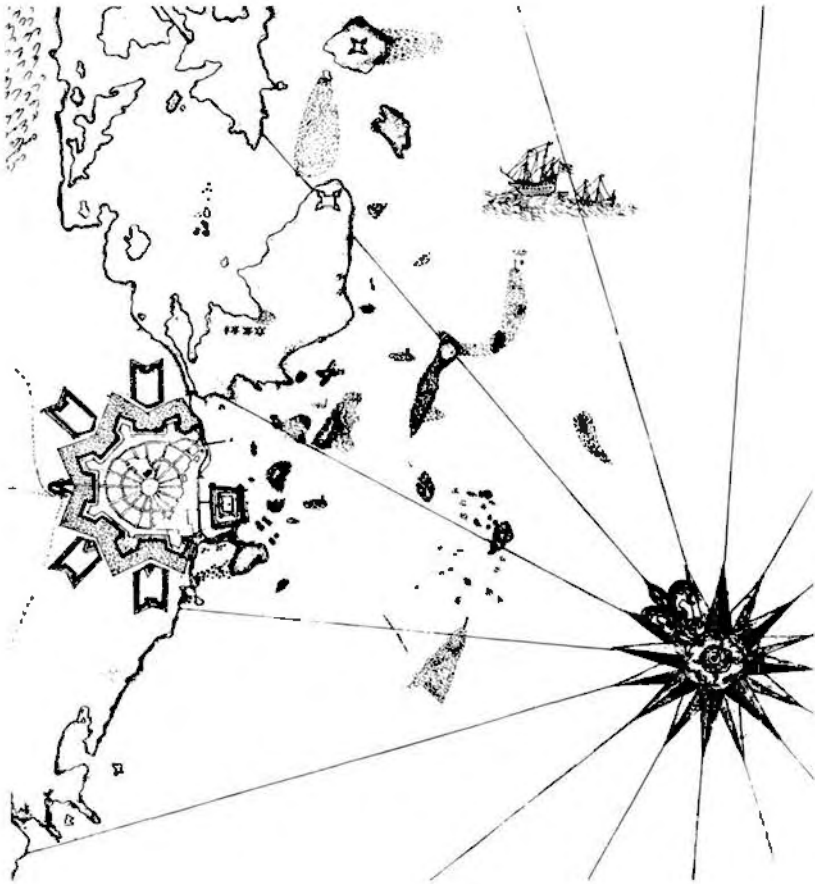

Fig. 26. Kartan från 1627 visar planerna på en ny stadsplan för Kalmars gamla stad med omgivande nya befästningsverk. På öarna utanför ligger skansar. Strax öster om den gamla staden ses Kalmar slott. Efter Olsson 1944 (original i Svenshke Plante Booken, KRA).

nader av äldre borgar. Adelsborgarna försågs under denna tid med rundtorn, men saknade den separata försvarsgördeln. Mörby (Tuulse 1952a) och Penningby i Uppland, och Hörningsholm i Södermanland, (se fig. 29) försågs alla med de nya kraftiga rundtornen. Det finns också slott som försågs med försvarsverk av olika slag utan att de var avsedda att ha någon fortifikatorisk funktion. De skulle istället ge slotten en värdig och imponerande inramning. Ett exempel på detta är Braheättens Visingsborg på Visingsö som påbörjades på 1570-talet och stod färdigt 100 år senare (Grennfeldt m.fl. 1980, jfr även Ericsson 1981:62).

Fig. 27. Bastion i huvudvallen, Järpe skans (RAÅ 40, Undersåkers socken) i Jämtland. Skansen anlades 1611-13 under Baltzarfejden. Sitt nuvarande utseende fick den 1712-13 och 1744. Foto I. Jansson, RAÅ.

Vid Uppsala slott uppfördes bastioner redan omkring år 1550 (Gezelius 1990:33, Kartaschew 1990:57) och mot slutet av 1500-talet anlades bastioner (se fig. 51) istället för bastejer vid fästningsbyggen i Kalmar och Borgholm. Detta var inledningen på en era av befästningsbyggen dominerade av jordvallar och vallgravar i invecklade system. Man började nu tala om fästningar och skansar, och försvarsfunktionen hade därmed helt separerats från bostadsfunktionen.

I det militära språkbruket skiljer man mellan permanenta befästningar och fältbefästningar. De förstnämnda var alltid besatta med trupp och vanligen uppförda under fredstid. De var byggda med inslag av sten, senare även betong och järn. Fältbefästningen var anlagd av jord och trä och färdigställd av trupper i fält. Till de senare hör även mycket enkla befästningar i form av en uppkastad jordvall kring en tillfällig lägerplats. De senare har använts av trupp så sent som under 1800-talet (se fig. 30 och Törnquist 1986:19f).

Fig. 28. Slottsbyggnaden i fästningen Malmöhus (RAÅ 19) i Skåne. Foto I. Andersson 1946. ATA.

I Europa fanns flera befästningsskolor som ledde utvecklingen. I Sverige upprättades 1641 en fortifikationsstat. Denna leddes under 1600-talets slut av Erik Dahlberg, som kom att utveckla en självständig svensk befästningsskola. Dahlbergs idéer påverkade befästningskonsten även under större delen av 1700-talet. Före Dahlberg hade fästningarna huvudsakligen byggts av utländska ingenjörer enligt utländska förebilder, men under Dahlberg togs större hänsyn till de rådande terrängförhållandena. Det senare kan ses hos Eda skans i Värmland (se fig. 31). Dahlberg utvecklade också en fästningstyp, där donjonen var central, d.v.s. en byggnad med artilleripjäserna uppställda i bombsäkra rum (s.k. kasematter).

Landskrona fästning (se fig. 32) är ett exempel på en delvis under Erik

Fig. 29. Det nuvarande Hörningsholm är uppfört under 1700- taler på befästningar från medeltiden samt 1500- och 1600-talen, vilka på bilden syns framför slottet. RAÄ 66, Mörkö socken, Södermanland. Foto R. Jensen, RAÄ.

Fig. 30. Sydvästra hörnet av RAÄ 63, Nora socken, Uppland, som kan vara lämningarna efter ett fältläger. Foto L. Löthman, RAÄ.

Fig. 31. Huvudskansen vid Eda i Värmland. Dagens utseende går tillbaka till de ombyggnader som gjordes 1808. I bildens nedre högra hörn syns gamla landsvägen och i övre kanten Bysjön, vilka båda betingade skansens strategiska läge. RAÅ 15, Eda socken. Foto J. Norrman, RAÅ.

Fig. 32. Landskrona fästning (RAÅ 8). I övre vänstra hörnet de påbörjade, men aldrig avslutade, yttre befästningsverken, den s.k. "Gräen" (RAÅ 9). Foto J. Norrman, RAÅ.

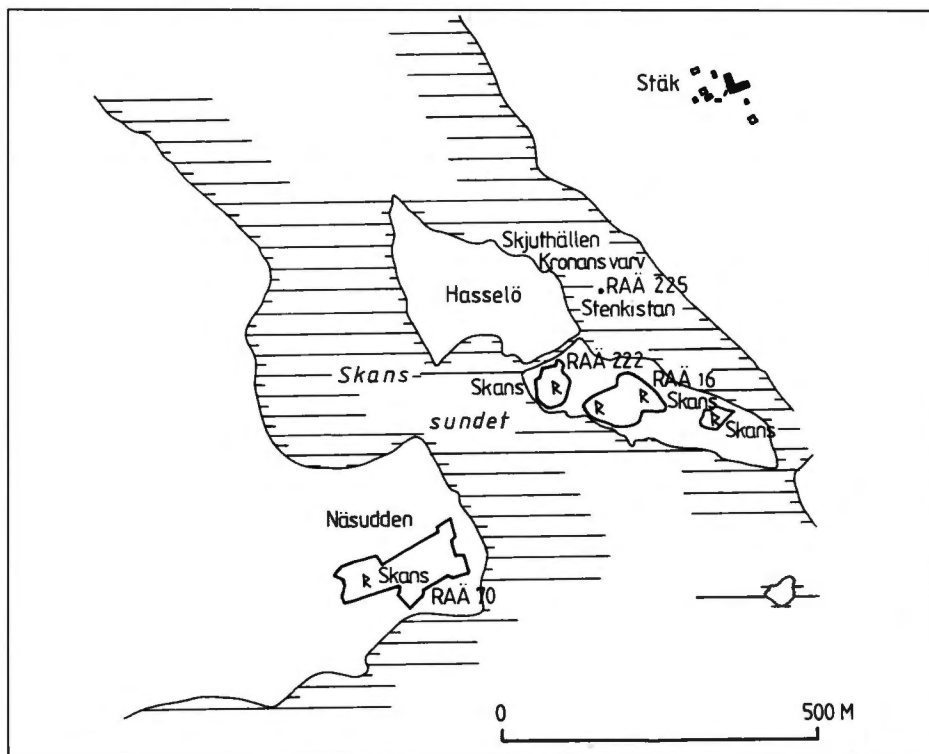

Fig. 33. Inloppet till Nyköping spärras av flera skansar på Hasselö och en på Näsudden. I det numera igenväxta Stäksundet finns dessutom en spärranordning under vattnet, den s.k. "Stenkistan". Nyköpings och Svärta socknar. a) Fotot är taget från nordöst med gården Stäk i förgrunden. Foto J. Norrman, RAÄ. b) Renritning A. Boklund, RAÄ.

Dahlbergs ledning ombyggd anläggning. Den uppfördes ursprungligen 1543 av Christian III med tidstypiska bastejer och vallgrav. Kring denna anlades en bastionfästning som stod färdig 1675. Den har den typiska stjärnformen som bildas av bastionerna tillsammans med ravelinerna som anlades utanför huvudmurarna, de s.k. kurtinerna. Vid 1700-talets mitt antogs nya fästningsplaner som medförde att en ny stad började anläggas. På en ö strax utanför staden började en ny fästning uppföras. De stora planerna blev dock aldrig slutförda.

Förutom de stora fästningarna, som utgjorde stommen i rikets fasta försvar, anlades längs kusterna mindre skansar, som t.ex. vid inloppet till Nyköping på och mittemot Hasselö (se fig. 33). Skansarna har den typiska stjärnformen, och sundet har också typiskt nog erhållit namnet Skanssundet. I gränsområdena mot Norge anlades ett flertal skansar, som huvudsakligen tillkom som fältbefästningar under stormaktstidens krig. De förstärktes dock i fredstid och kom att få en permanent karaktär. Detta gäller t.ex. den ovan nämnda Eda skans i Värmland. Skansarna bemannades i krigstid med allmog och tillfälligt uppsatt trupp.

Utanverken blev med tiden allt mer omfattande, men i övrigt genomgick inte befästningskonsten några större förändringar förrän under 1800-talet. Detta förklaras med att vapenverkan inte förbättrades nämnvärt, skottvidderna var korta och genomslagskraften var låg. Det enda som förbättrades var möjligheten att skjuta iväg eld för att antända konstruktioner i fästningarna. Träkonstruktioner blev därför med tiden omöjliga i fästningarna (Törnquist 1986).

Ett tekniskt genombrott skedde under 1860-talet med det räfflade eldröret. Tekniken utvecklades under 1880-talet ytterligare mot en modern spränggranat. Räckvidd och genomslagskraft ökade markant. De gamla byggnadsmaterialen dög inte längre utan betong och stål blev nödvändigt. Utvecklingen drabbade t.ex. den ombyggda Vaxholms fästning, som blev helt omodern samtidigt som byggnadsarbetet var klart 1863. Fram till första världskriget sökte man således förbättra försvaret. I Vaxholm flyttades t.ex. försvaret från kusten ut i havsbandet, där fort sprängdes ner i klipporna och täcktes med betong (Törnquist 1986).

Karlsborgs fästning hade anlagts utifrån centralförsvarstanken. För att möta de nya vapnen anlades på 1890-talet två fort på Vaberget som en yttre befästning. Detta var helt i linje med utvecklingen på kontinenten, där de stora fästningarna fick flera ringar av fort runt om. Bodens fästning i Norrbotten, som började byggas 1901, följer också denna princip, och är en s.k. gördelfästning (Törnquist 1986).

Med flyget, som kom i samband med 1:a världskriget, blev det nödvändigt med skydd även för civilbefolkningen, varför skyddsrum började anläggas. Under 1930-talet, och med fortsättning under 2:a världskriget, genomfördes

Fig. 34. Vid Borgholm kontrasteras de äldre rundtornen tydligt mot den senare, rätvinkliga bastionen. RAÄ 199, Råpplinge socken, Öland. Foto R. Jensen, RAÄ.

Fig. 35. Bunker på Ölands kust. Foto R. Jensen, RAÄ.

en rad befästningsarbeten. Per Albin-linjen i Skåne är ett exempel på en försvarslinje uppbyggd av värntorn och bunkrar. Bunkrar uppfördes också på andra håll längs kuststräckan och landgränserna. Beträffande de senare är det framför allt kring det befintliga vägsystemet som befästningsarbeten gjordes, t.ex. i form av stridsvagnshinder (se fig. 57 och Vretblad 1986).

Försvarsorganisationen

Under medeltiden hade det tunga rytteriet varit mycket betydelsefullt. Kungen samlade de beridna frälsetrupperna en gång om året på bestämda platser, s.k. vapensynsplatser, för en kontroll. Dessa platser låg vanligen i närheten av städer, företrädesvis biskopsstäder. En plats som inte följer detta mönster är det småländska Rydboholm. Detta är också det enda exemplet på vad som eventuellt kan vara lämningar efter en vapensynsplats. En begränsad undersökning har dock inte kunnat bekräfta antagandet (Tollin 1985:22f).

Eldvapens införande innebar dock att rytteriet började förändras och delvis ersättas med infanteriet. Vid sidan av legoknektarna fanns bondehårar, t.ex. vid Engelbrekts fälttåg. Legoknektar ansågs dock viktiga speciellt vid borgbeläringar (se fig. 36). En avgörande förändring kom med Gustav Vasa, vars här utgjordes av dels frälsetrupper, dels värvade svenska och utländska soldater. Varje svenskt landskap skulle fr.o.m. år 1542 ställa upp med ett antal knektar som fick sold. Där utöver fanns den s.k. utskrivningen som innebar att *"i högsta nöd skulle var man, eljest var skütte man utgå"* (Holm 1943:8). Hären hade under 1500-talet tre samlingsplatser beroende på varifrån den kom - Skara, Vadstena och Västerås.

Under 1600-talet utvecklades försvarsorganisationen ytterligare och det ständiga knekt- och rusthållet genomfördes. Inom detta system avlönades befälen genom att tilldelas kronohemman, medan den jordägande befolkningen skulle rekrytera meniga och stå för deras underhåll (militära boställen, t.ex. soldattorp, behandlas i en annan skrift i serien Fornlämningar i Sverige, som omfattar bebyggelselämningar från historisk tid). Detta innebar att allmogen slapp utskrivningar och att kronan fick en stående inhemsk armé. Varje landskap skulle i fredstid hålla ett regemente bestående av ca 1 200 man, vanligen uppdelat på åtta kompanier. Dessa skulle träffas regelbundet för övningar, vilket skedde på speciella mötesplatser. Varje landskap hade dels en plats där hela regementet samlades, dels en mötesplats för varje kompani. Den senare var vanligen belägen i anslutning till kompanichefens boställe. De värvade förbanden, som fanns parallellt med den indelta armén, skötte försvaret av gränser och fästningar. De hade i allmänhet en plats i anslutning till fästningen eller staden, där de var förlagda och på vilken de övade. Denna kallades läger- eller kampementsplats.

Fr.o.m. 1808 togs en rad beslut om beväringssplikt (värnplikt) för de

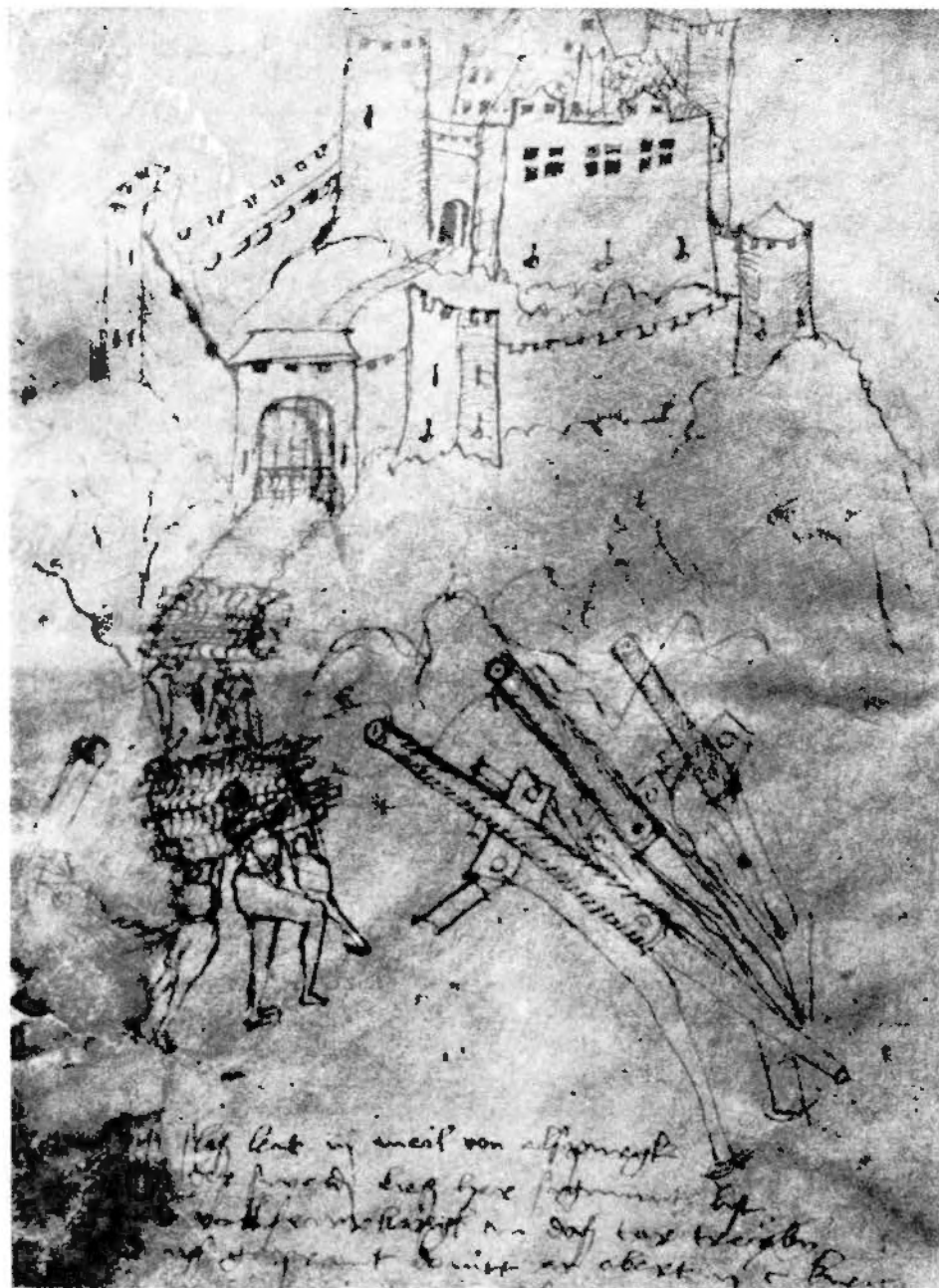

Fig. 36. Den tyske knekten Paul von Dolnsteins ögonvittnesskildring av belägringen av Öresten (RAÅ 3) i Örby socken, Västergötland, 1502. Dolnstein beskriver erövringen på följande sätt: "Då lät herr Sigmund List hopa kärvar med bränsle mot porten och brände upp dem, och på så sätt erövrade han det. ... Därefter brändes slottet". Efter Dihle 1930:113.

Fig. 37. Skyttegrav vid Salbohed i Västmanland. Foto från 1800-talets slut efter Holm 1943:34. Lämningar efter denna skyttegrav finns alltjämt kvar och registrerades vid fornminnesinventeringen 1989. RAÄ 464, Västerfärnebo socken.

vapenföra männen. Kring sekelskiftet 1900 hade dagens system tagit form, d.v.s. ett system baserat på en allmän värnplikt och en mindre stam av värvade befäl. Indelningsverket avskaffades formellt genom ett beslut 1901.

Beväringarnas mötesplatser under 1800-talet benämndes exercisplats, mötesplats eller lägerplats. Längre hyste dessa mycket liten bebyggelse. Vid övningarna bodde man huvudsakligen i tält. De först uppförda husen var till för officerarna, och först vid mitten av 1800-talet uppfördes manskapsbaracker (Berg 1986:125f). I samband med att indelningsverket avskaffades och den allmänna värnplikten utvecklats började mötesplatserna läggas ned. I städerna uppfördes kaserner för värnpliktsarmén, och inflyttningen till dessa var genomförd på 1920-talet.

Arkeologiska undersökningar

En genomgång av RAÄ:s bokserie Arkeologi i Sverige (1964-1988) visar att fästningar och stadsbefästningar i relativt hög utsträckning varit föremål för arkeologiska undersökningar. Givetvis beror detta delvis på ett högt exploateringsstryck i städerna, men även på att de sedan gammalt har en stark fornlämningsstatus.

Små undersökningar, framförallt s.k. schaktkontroller, har varit vanligast. De har i första hand givit svar på frågor om befästningarnas exakta lokalisering samt i vissa fall även deras tekniska uppbyggnad. Även byggnadsarkeo-

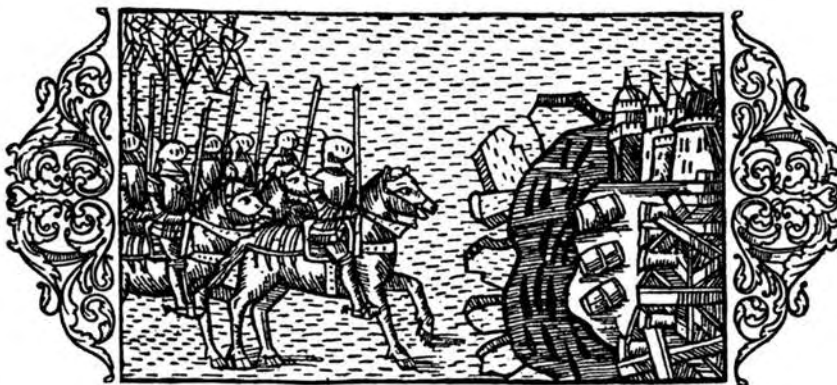
Fig. 38. Illustrationer av Olaus Magnus i hans bok "Historia om de Nordiska folken", 1555. a)"Om strider i skogarna". b)"Om huru man förhindrar vattnets tillfrysande".

logiska undersökningar av befintlig bebyggelse vid ombyggnadsarbeten är relativt frekventa. Mer omfattande undersökningar som har berört hela kvarter i städer är exempelvis den i Göteborg, där bastionen Carolus nonus Rex har undersökts (Arkeologi i Sverige 1984:414f).

Undersökningar av skansar förekommer, men det är ovanligt att hela anläggningen tas bort. Ett par exempel på delundersökningar är grävningen av RAÄ 20 i Södra Ed, Kila socken i Värmland (Arkeologi i Sverige 1986:32) och RAÄ 7 Lilla Hammar, Stora Hammars socken i Skåne (Wihlborg 1976:55). Främst har svar på frågor kring vallkonstruktioner erhållits, föremålsfynd eller husgrunder är däremot ovanliga. Mer omfattande fynd framkom dock vid delundersökningen av en skans på Norra Skallö i Kalmarsund. I vallarna framkom fyra människoskelett och vid dem tyg- och järnfragment, knappar m.fl. småsaker. Dessutom hittades en blykula, obrända ben, spikar och kritpipor. Något försök till datering av de framkomna föremålen gjordes dock inte, liksom inte heller några närmare kommentarer kring före målen intill skeletten i skansmurarna. Av insamlade skriftliga belägg framgår att skansen var anlagd 1679, och att det 1714 diskuterades att upprusta densamma (Hagberg 1968).

Undersökningar av mötesplatser har knappast företagits. Ett undantag är dock Axvalla hed. Vid värmefotografering från flygplan upptäcktes ett antal anläggningar som delvis provundersökts. Dessa visade sig vara stenläggningar som tolkades som uppställningsplatser för hästar (Arkeologi i Sverige 1, 1991:466).

Under krigstider upprättades tillfälliga härläger och ett sådant har varit föremål för undersökning. Det är det läger som Gustaf Horn lät upprätta vid

Västra Skrävlinge i samband med belägringen av Malmö 1644 (Winge 1972). Vid utgrävningen framkom rader av hus. Fynd av militärt ursprung var t.ex. hästmunderingsdetaljer, doppskor till värjor och en kanonkula.

Klassifikationer

Framställandet av denna skrift har, för de aktuella kategorierna, delvis lett till en omarbetning av de principer som tidigare tillämpats vid registrering och sakordsättning.

Den renodlade militära funktionen samt den nya befästningsteknik som hör samman med de eftermedeltida befästningarna gör att dessa lämpligen bör bilda en egen kategori under eget sakord, *fästnings-/skanslämning*. På grund av svårigheter att ibland skilja permanent besatta anläggningar från rena fältbefästningar förs de här samman under ett sakord. De bör givetvis om möjligt skiljas åt i beskrivningarna.

En klart urskiljbar grupp är stridsvärn. Beteckningen är ett samlingsbegrepp för en liten befästning som skall underlätta eldgivning, observation eller stridsledning. Anläggningarna har olika benämning beroende på vad de skall skydda, t.ex. skyttevärn som skyddar soldaterna vid eldgivning. Det kan vara allt från enkla värn av uppskottad jord till betongbunkrar. Alla dessa får ett gemensamt sakord: *stridsvärn*.

Under sakordet militär mötesplats förs alla typer av arméns samlingsplatser in, både de för stora delar av armén och de för exempelvis ett kompani. Typ av mötesplats bör givetvis framgå av beskrivningarna.

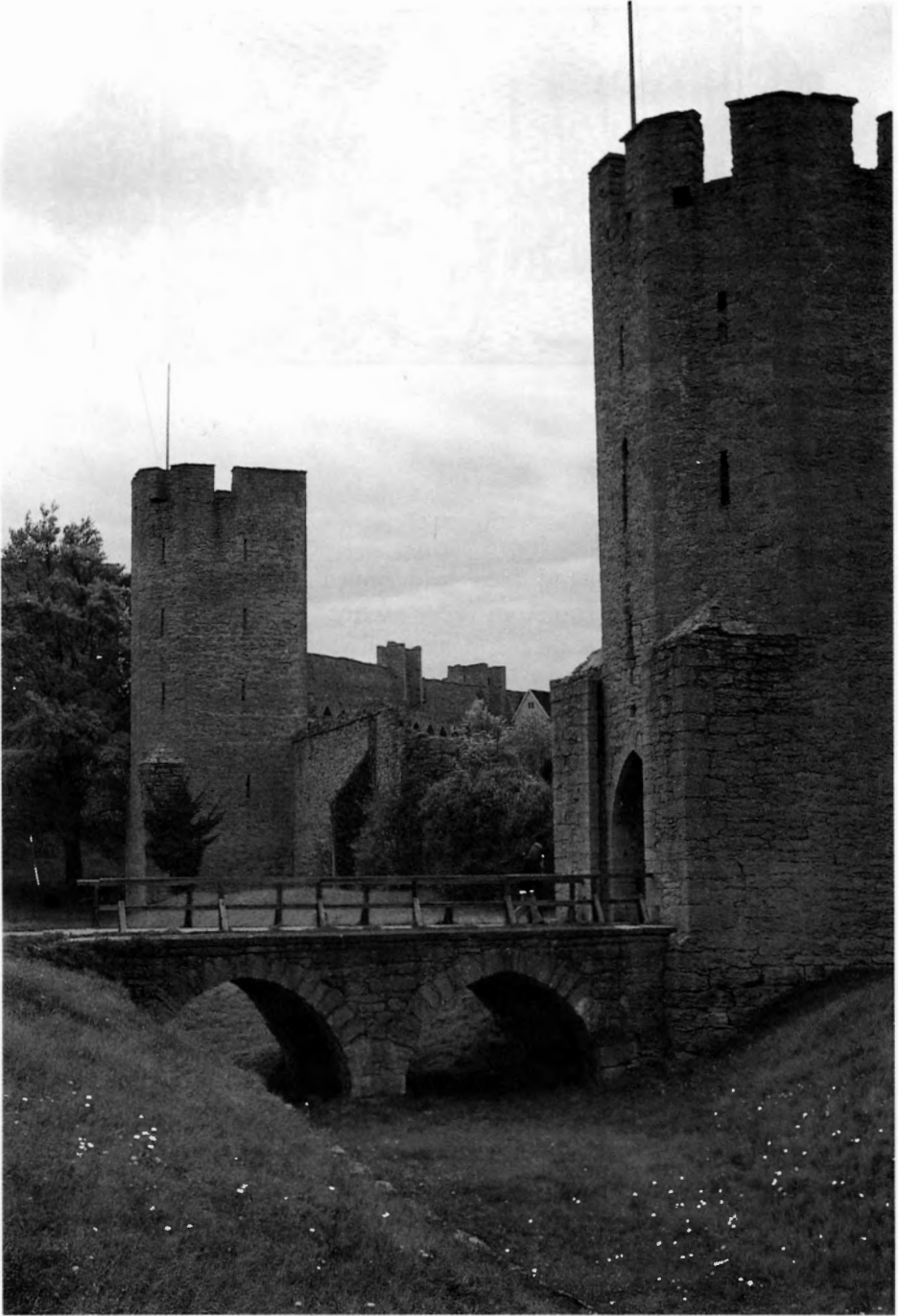

Fig. 39. Parti av Visby ringmur (RAÄ 105) där man tydligt ser den utanförliggande vallgraven. Foto R. Jensen, RAÄ.

Den befästa staden

Nedan behandlas en grupp lämningar som tidigare givits en tämligen summarisk behandling i fornminnesregistret - de befästa anläggningarna runt städer, marknadsplatser och andra liknande platser som brukats och bebotts av ett större kollektiv. Huruvida de befästa anläggningarna runt dessa platser uppförts av de som bodde där eller på tillskyndan av kungar eller stormän är omdiskuterat.

Gropar, stadsdiken, gropabackar m.fl. är medeltida begrepp för anläggningar som ska ha funnits runt städerna. Dessa begrepp har givit upphov till en diskussion kring huruvida de medeltida städerna i gemen varit befästa eller inte. Begreppen har inte sällan tolkats som gränsmarkeringar av snarare juridisk än fortifikatorisk karaktär. Att vissa av de större städerna, som Stockholm och Visby, varit befästa med stadsmurar har dock länge varit väl känt, men frågan om städer som Jönköping, Skara, Enköping m.fl. varit befästa har stått öppen. Birgitta Fritz för dock, med utgångspunkt i ett dokument av år 1467 gällande Vadstena, en argumentation för att de medeltida benämningarna inte skall förstås enligt dagens svenska språkbruk, utan att de refererar till vad vi i dag kallar vall, vallgravar, palissader etc. Detta betyder att betydligt fler städer kan ha haft mer omfattande befästningsanläggningar än vad som tidigare antagits.

I likhet med fornborgar och medeltida borgar kan en "stark" befästning, till synes tillkommen av rent fortifikatoriska orsaker, inte uteslutande förstås på dessa grunder. Det finns också forskare som sett murarna som ett skydd mot företeelser och väsen tillhöriga en annan dimension, utanför en mänsklig och kristen sfär (jfr Baker 1992:4 och där a.a.).

Under eftermedeltid befästes, d.v.s. bastionerades, även städer som exempelvis Kalmar (se fig. 40) och Halmstad enligt de nya principerna med jordvallar, vallgravar, bastioner etc. (jfr ovan Eftermedeltida befästa anläggningar). Inte sällan ersatte de nya stadsbefästningarna äldre, medeltida anläggningar. Hela stadsplanen utformades i flera fall med utgångspunkt i de nya befästningsverken. Detta för att hela staden skulle kunna motstå en belägring, eller om den intogs, inte kunna utgöra ett hot mot centralfästningens försvar.

Till gruppen får också den vikingatida s.k. stadsvallen i Birka och den i Kämpinge i Skåne räknas. I sammanhanget kan även en ringborg från järnåldern, Gråborg på Öland, uppmärksammas. Den har under medeltid återanvänts och delvis byggts om, t.ex. med medeltida portöppningar.

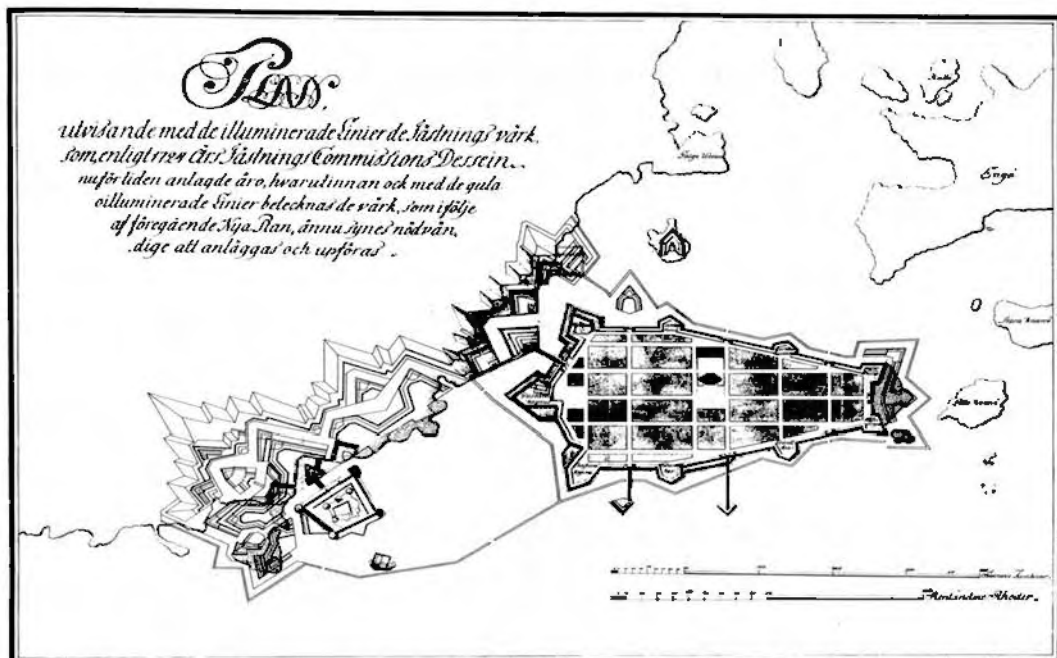

Fig. 40. Uppförda och planerade befästningar kring Nya staden i Kalmar vid mitten av 1700-talet. Efter Olsson 1944. Original i KRA.

Klassifikationer

Framställandet av denna skrift har, för de aktuella kategorierna, delvis lett till en omarbetning av de principer som tidigare tillämpats vid registrering och sakordsättning. De eftermedeltida stadsbefästningarna förs till ett eget sakord, *stadsbefästning* och de medeltida eller äldre till *stadsvall/mur*. Denna klassificering bygger helt på formelement i enlighet med det som gäller för borgruin/-område och fästnings-/skanslämning.

Att beskriva och bedöma befästa anläggningar

Denna del redovisar de olika lämningarna kategorivis, samlade under de aktuella sakorden. Den gemensamma arten för alla dessa sakord är *befäst anläggning*. Nedan görs några korta kommentarer avseende vissa rubriker i kapitlen.

Under rubriken *Definition* definieras berörda lämningar, i huvudsak utifrån morfologiska kriterier. Rubriken *Datering* ger ramarna för det kronologiska fält, som lämningarna ligger inom. En enskild lämning kan således ha en mycket snäv datering inom dessa ramar. Under rubriken *Kommentar* diskuteras registreringssvårigheter och avgränsningsproblem gentemot andra kategorier, men en kort kommentar ges även om lämningarnas frekvens och utbredning. Under *Antikvarisk bedömning* redogörs för rådande praxis avseende tillämpningen av fornlämningsbegreppet, och hur lämningarna redovisas på den ekonomiska kartan eller i LMV:s kartdatabas. *Principer för beskrivning* ger riktlinjer för hur beskrivningen av respektive kategori bör utföras i enlighet med RAÄ:s praxis i samband med fornminnesinventering.

Sedan 1989 har förändringar i sakordssättningen skett. Instruktionerna i denna skrift är därför delvis nya. *Fornborg, borgruin/-område, kastalruin, skans, vall-/stränganläggning annan* och *befästningsanläggning annan* var de sakord som fanns 1984. År 1986 lades *vallgrav* och *samlingsplats annan* till, som då skulle innefatta även militära mötesplatser. Vidare ändrades två av de tidigare till *skanslämning* och *vallanläggning annan*.

I och med denna skrift bryts *militär mötesplats* ut ur samlingsplats annan och blir eget sakord och *stridsvärn* bryts ut ur befästningsanläggning annan och blir eget sakord. *Stadsvall/-mur* och *stadsbefästning* blir nya sakord för kategorier som tidigare beskrivits och sakordats på lite olika sätt. Skanslämning ändras till *fästnings-/skanslämning*. Sakorden *vallgrav* och *kastalruin* (d.v.s. en tornbyggnad) ingår som formelement i flera av ovan redovisade sakord. För att nivån på sakorden skall hållas enhetlig utgår därför *vallgrav* och *kastalruin* som sakord. *Kastalruin* skall sakordsättas som *borgruin/-område*.

Det sakord som givits en enskild fornlämning kan efter undersökning komma att ändras. T.ex. bör *vallanläggningar*, som vid undersökning visat sig innehålla samtida gravar utan synlig markering, registreras som gravhöggar.

Fornborg

Sakord: Fornborg, samt i förekommande fall kompletterat med sakord för gravar och/eller boplatsslämningar (enligt lista nedan).

Definition: Två typer av borgar finns inom detta begrepp i registret:

- *en terränganpassad sten- och/eller jordvall jämte naturliga avspärningar i krönläge. De avgränsar helt området.*

- *en vanligen rundad eller oval (ringvall) sten- och/eller jordvall, ibland kombinerad med vallgrav, anlagd på plan/flack mark, vilken helt avgränsar ett område.*

Datering: Yngre bronsålder - medeltid

Kommentarer: Gränsdragningen mellan fornborgar och å andra sidan vallanläggningar och gravhågnader är komplicerad. Detta gäller framför allt fornborgar som har lägre och smalare vallar och en ytstorlek mindre än genomsnittets. De ligger dessutom ofta i fornlämningsmiljöer som domineras av bronsålders-/äldsta järnåldersfornlämningar (jfr dock Johansen och Pettersson under tryckning). Är vallarna terränganpassade och helt avgränsar ett område tillsammans med naturliga hinder, d.v.s. så länge som man inte kan utesluta att vallarna kan ha fungerat som fysiska hinder eller utgjort fundament för mer omfattande träkonstruktioner, skall de registreras som fornborg (se även diskussion under vallanläggning).

För att kunna skilja ut anläggningar som kan ha haft en "funktion" som gravhågnad, d.v.s. i de fall gravar ligger inom fornborgen, skall gravarna också sakordssättas (se exempel nedan). Det är i detta sammanhang viktigt att poängtera att en grav i en fornborg skall registreras på ett och samma nummer som fornborgen. Detta då fornborgen och graven kan vara samtida. Kronologisk samtidighet är dock inte det enda kriteriet på ett kulturhistoriskt samband. Placeringen av en grav i en befintlig fornborg och vice versa bör ses som en avsiktlig och medveten placering (Johansen och Pettersson under tryckning). Detta gäller även fornborgar med olika typer av boplatsslämningar av förhistorisk karaktär inom murarna. En lista på de sakord för grav- och boplatsslämningar som kan förekomma i kombination med fornborg finns nedan. Dessa kategorier presenteras närmare i kommande skrifter i serien Fornlämningar i Sverige.

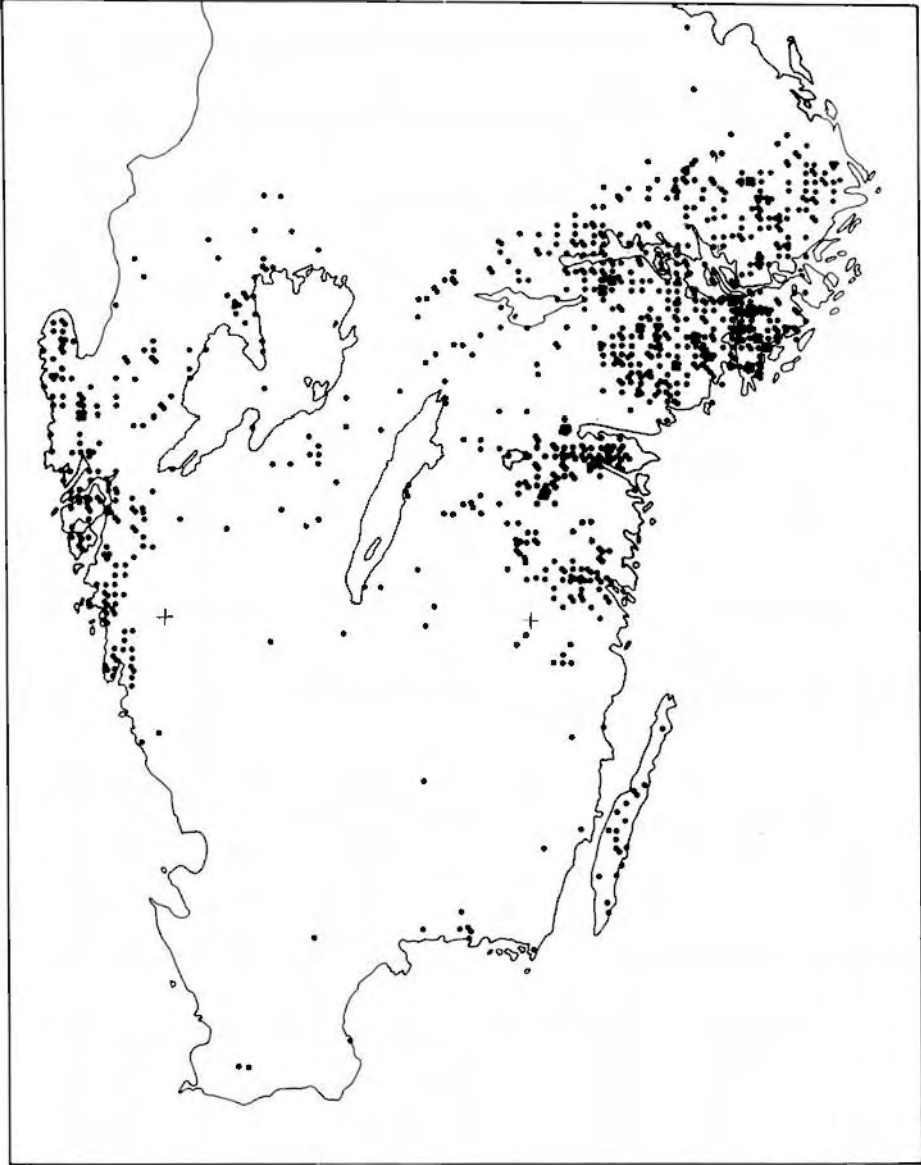

Fig. 42. Fördelningen av fornborgar i södra och mellersta Sverige efter förstagångsinventeringen. Efter Hyenstrand 1984:8.

Fig. 43. Överodlad fornborg (RAÅ 31) i Barlingbo socken, Gotland, som framträder genom s.k. "crop-marks" (Manneke 1987), d.v.s. förändringar i grödan. Foto P. Manneke, RAÅ.

Totalt finns i Sverige ca 1 100 fornborgar (Selling 1991:513). Fornborgar med terränganpassade murar är rikligast företrädna i östra Mellansverige samt Dalsland-Bohuslän-Nordhalland, men finns även utmed Norrlandskusten. Ringmursborgar förekommer nästan uteslutande på Öland och Gotland (Manneke 1983), (se även fig. 43). I Skåne finns dock några enstaka ringmursborgar från vikingatid, s.k. trelleborgar. Det anmärkningsvärda är att fornborgarnas spridningsbild inte sammanfaller helt med järnåldersbygden sett ur ett riksperspektiv. T.ex. saknar Smålands västra och inre delar nästan helt fornborgar.

Fornborgarna ligger vanligen i anslutning till järnåldersbygden. Fornborgar med mera oansenliga murar kan däremot inte sällan ligga mer perifert i förhållande till bygden och i områden dominerade av bronsålders- och äldre järnåldersfornlämningar.

En analys av ortnamnen kan vara till stor hjälp vid lokaliseringen av fornborgar, då de ofta har karakteristiska namn. Slottet och Skansen är vanliga namn, men de kan också ha sammansatta namn och då ingår ofta "sten" eller "borg", som i Gullborg och Fyrsten. Det är också vanligt att "berg" ingår i namnet som t.ex. Glasberget, Borgarberget och Visberget. Byar med namnelementen "sten" eller "borg", som t.ex. Steneby och Bromsten, har ofta en fornborg inom sina ägor, och det är då fornborgen som givit namn åt bebyggelsen. Dessutom är den enda socken i Sverige som har namnet Steneby (i Dalsland) ovanligt fornborgstät, både i ett riks- och ett regionalt perspektiv. Namnet Glasberget kan dessutom ge en antydning om att vallen är förglasad. Huruvida denna förglasning är ett konstruktivt drag eller resultatet av en okontrollerad och förödande brand är omdiskuterat (jfr Ambrosiani och Kresten 1992, Kresten och Kero 1992, Engström 1984).

Det är dock inte självklart att ett "fornborgsnamn" alltid motsvaras av en fornborg. Exempelvis kan det i "fornborgsnamnen" ingående ledet "sten" återgå på framträdande naturformationer och i många fall har branta berg fått just sådana "fornborgsnamn" (jfr Karlsson-Lönn 1992). Möjligheten att "fornborgsnamnet" är en kvarleva som visar att berget utnyttjats som en "borg", men att de branta sidorna runt om varit tillräckligt markerade och branta för att fungera som ett hinder/avgränsning utan förstärkning av murar, kan däremot inte helt uteslutas. Det är i detta sammanhang inte ointressant att orden berg och borg är besläktade. Man kan anta att tolkningen av funktioner och betydelser växelvis överförts mellan berget och borgen.

Antikvarisk bedömning: Fornborgar betraktas generellt som fast fornlämnings och redovisas med \mathfrak{R} och områdesbegränsning på den ekonomiska kartan. Observeras bör att \mathfrak{R} -områdets gräns inte utgörs av vallarnas utsidor utan av hela fornborgsberget, när anläggningen har ett sådant läge. Om borgen t.ex. är överodlad och dess exakta utbredning inte kan fastställas, redovisas den med (\mathfrak{R}) på den tryckta kartan. Us (fornborg) sätts dessutom alltid ut och i förekommande fall även namn.

Principer för beskrivning: Beskrivningen av fornborgar bör utföras enligt följande punkter:

1. Fornborgens utsträckning, längd x bredd och riktning eller diameter. De mått som anges skall avse hela borgberget, d.v.s. den avgränsning som redovisas på ekonomiska kartan. Är borgen av ringvallstyp redovisas vallens yttermått.
2. Fornborgens strategiska system. Vallars, vallgravars och stup's belägenhet och eventuellt var det är lättast att ta sig upp.

3. Vallens sammanlagda längd, bredd, höjd och stenstorlek. Vallens måttuppgifter redovisas först i intervall och inom parantes anges de vanligaste måtten. Vad vallen är gjord av (sten, sten- och jord, jord). Vallgravens sammanlagda längd, bredd och djup. Variationer i vallens utseende i olika delar av borgen, t.ex. om den på vissa partier är kraftigare eller om en eller flera vallar förekommer utanför den inre vallen. Om konstruktioner såsom kallmur, skalmur eller terrassmur finns bevarade, skall det redovisas var de är synliga och i sådana fall inom hur stort parti av vallen. Fornborgsmurar kan vara eldpåverkade, vilket skall redovisas liksom om stenmaterialet är skarpkantat, rundat eller förglasat. Många fornborgar har ingångar. I beskrivningen redovisas var de är belägna, hur stora de är och eventuella konstruktioner i anslutning till dem, t.ex. större block, dubbla murar etc. Skador på vallen redovisas sist.
4. Beskrivning av fornborgens inre. Områdets storlek, terräng, topografi och förekomst av morän/jordavlagringar samt vattenhål.
5. Kort sammanfattning av undersökningar i fornborgen.
6. Gravar och boplatslämningar innanför fornborgsvallarna beskrivs på undernummer efter fornborgsbeskrivningen som då får nr 1. Detta gäller även gravar och boplatslämningar utanför borgens murar men inom bergets begränsning, d.v.s. inom gränsen för forn lämningen. Ex.: Sakord: 1) fornborg 1, 2) stens sf ru 1.
7. Det kan i de fall anläggningens karaktär är svårbedömd vara motiverat att under rubriken *Kommentar* i inventeringsboken redovisa varför anläggningen beskrivits som fornborg och inte som t.ex. gravhög. Här kan också anges om den tillhör någon särskild typ t.ex. trelleborgs-anläggning.

Nedan följer exempel på sakord, som kan kombineras med fornborg. Det bör dock poängteras att listan inte är fullständig och att flera av gravtyperna skall kombineras med form vid sakordssättningen.

Gravar:

Hög

Röse

Stensättning, stenfylld

Stensättning, övertorvad

Stensättning, ofylld

Stenkrets
Rest sten
Flatmarksgrav
Klumpsten

Boplatslämningar:

Boplats utan synlig anläggning
Husgrund med vallformig begränsning
Husgrund annan
Husgrundsterrass
Boplatsvall
Boplatsgrop
Kokgrop
Härd
Skärvstenshög
Skärvstensförekomst
Terrassering
Stolphål
Boplatslämning annan

Exempel på beskrivningar: Exempel 1: RAÄ 249, Eskilstuna stad, Södermanland. Sakord: 1) fornborg 1, 2) terrasseringar 8, röjd yta 2.

1) Fornborg, ca 110x100 m st (Ö-V). Begränsas av branta stup i S samt på övriga sidor av stenvallar. I V-NV-N är sluttningarna relativt branta, men i SÖ är det lätt att ta sig upp på berget. Stenvallen är ca 230 m l, 2-7 m br och 0,5-1,5 m h av i allmänhet 0,3-0,8 m st stenar, men även stora block på nästan 2 m ingår. I V är vallen delvis upplagd i naturlig morän. Vallen är utrasad, ställvis mycket kraftigt och är härigenom avbruten på tre ställen. I SÖ finns en 3,5 m br ingång genom muren. Troligen har ingången breddats vid uppförandet av den klockstapel och radiomast som står inom fornborgen.

Borgens inre, som är 110x80 m st (Ö-V), är i S relativt flackt med morän-avlagringar samt uppstickande hällar. Mot N sluttar dock marken relativt kraftigt ned mot den avsats där borgmuren ligger.

Inom borgen är:

2) 8 terrasseringar och 2 röjda ytor.

Terrasseringarna är oregelbundna till närmast rektangulära, ca 8-25 m l och 5-10 m br. De begränsas på en eller flera sidor av terrasskanter till en sammanlagd längd av ca 195 m. De är 0,1-1 m h och delvis stensatta av 0,1-0,8 m st stenar. Terrasseringarna begränsas på övriga sidor av hak och stensträngar, de senare är 0,5-1,5 m br och 0,4-1 m h. Stensträngarna är huvud-

sakligen enskiktade och består ibland endast av en enkel stenrad. De terrasserade ytorna är stenfria och de som finns i den N delen av borgen sluttar.

De röjda ytorna är belägna i den V delen av borgen. De är ca 10-15 m l och 8-10 m br. De begränsas av stensträngar, huvudsakligen bestående av en enkel stenrad av 0,4-1 m st stenar. Ytterligare en röjd yta finns i den V delen av borgen, men denna är mycket diffus och går inte att exakt avgränsa genom stensträngar eller terrasskanter.

I kanten på den längst mot N belägna terrasseringen finns en högliknande lämning, ca 3-4 m i diam och 0,6-0,7 m h. I ytan finns talrika 0,05-0,3 m st stenar. En av dessa skulle möjligen kunna vara skörbränd. I högens NÖ kant finns sprängsten.

I fornborgens inre är i stort sett hela ytan påverkad och det finns flera samlingar av hopsamlad sten. Dessa bildar dock inga egentliga stensträngar eller begränsar några röjda ytor.

Borgen är bevuxen med enstaka tallar samt lövträd och lövsly och i borgen är en klockstapel samt en radiomast uppförda.

1983 utfördes en mindre delundersökning av borgen (RAÄ Rapport 1985:6). Enligt Olle Lorin (i nämnda rapport) skall det finnas uppgifter, som säger att borgen använts som "stenbrott", då stadsdelen Östermalm byggdes.

Exempel 2: RAÄ 30, Långlöts socken, Öland. Sakord: 1) fornborg 1, 2) husgrund med vallformig begränsning 88.

1) Fornborg bestående av en ringvall kring ett närmast runt område, 124-127 m i diam. Murens omkrets är 411 m, bredden vid basen 6-6,5 m, bevarad höjd vanligen ca 2,5 m. Vallen är uppförd i skalmursteknik med ytter- och innerliv av tuktad kalksten, samt kärna av gråsten och kalksten. Vallens sidor är ställvis täckta av rasmassor. Ringvallen har nio portöppningar, 1-3 m br. 5-6 m innanför ringvallen ligger i SÖ längs en 38 m l sträcka 4-5 rader stenblock, 0,7-1,25 m st, i flera fall kantställda.

Innanför vallen finns:

2) 88 husgrunder, fördelade på två grupper, en yttre med husen radiellt utgående från vallens insida och en inre, mer oregelbunden grupp, genom fyra gator uppdelade i lika många kvarter. De båda husgrupperna skiljs av en 2-5 m br ringgata. Husgrunderna är 12-14 m br, uppförda av kalkstenshällar i två till fyra skift, d.v.s. 0,5-1 m h. Innanför ringvallen välver sig marken kraftigt mot borgens mitt, där en övervallad, rund grund av gråstensblock ligger. Grunden är 6 m i diam. Vallarna är ca 1,25 m br och 0,2 m h.

Vallanläggning, långvall, sarupanläggning

Sakord: Vallanläggning

Definition: – en sten- och/eller jordvall och/eller palissad, i vissa fall kombinerad med vallgrav, som helt eller delvis avgränsar ett område. Avgränsningen kan inte fysiskt ha begränsat/kontrollerat tillträdet till detta område.

Datering: Neolitikum - järnålder

Kommentarer: Termen *vallanläggning* har använts vid fornminnesinventeringen sedan senare delen av 1980-talet. Vallanläggning infördes för att skilja ut de anläggningar som tidigare varit registrerade som fornborgar, men som revideringsinventeringen ansåg på flera sätt vara annorlunda än de vanliga fornborgarna.

De anläggningar som registreras under begreppet vallanläggning skall ha vallar som inte kan ha begränsat/kontrollerat tillträdet till, eller utträdet från ett område på ett fysiskt sätt. Vallarna skall mera vara av den karaktär, att de utmärker och särskilt markerar ett område. Man kan jämföra med bogårdsmurarna runt en kyrkogård.

Vissa vallanläggningar avgränsar helt och hållet ett utvalt område genom vallar och ibland även naturliga hinder. Andra vallanläggningar avgränsas ställvis av vallar och ibland i kombination med naturliga hinder. Den sistnämnda gruppen av vallanläggningar torde inte innebära några större problem vid registrering. Det kan dock i vissa fall vara svårare att dra gränsen mellan den förstnämnda gruppen och fornborgar. I registret torde i dagsläget finnas en rad anläggningar som vid ombesiktning skulle överföras från fornborg till vallanläggning. Dessa anläggningar skiljer sig från fornborgarna så till vida att om vallarna ansluter till naturliga hinder/avgränsningar, är de av mindre omfattning och har troligen inte kunnat fungera som fysiska hinder. Vallarna kan också ha placerats strax ovanför eller innanför en krönkant på ett sätt som är atypiskt för fornborgar, som brukar dateras till romersk järnålder/folkvandringstid. Det område som de avgränsar är inte sällan betydligt mindre än vad som är vanligt bland fornborgarna, även om de ibland också kan vara betydligt större. Vallarna är dessutom oftast av mycket begränsad omfattning. De kan mera likna hägnadsmurar och förefaller inte ha kunnat fungera som fundament för mera omfattande träkonstruktioner.

Den väsentliga skillnaden mellan vallanläggningar och gravhägnader är att det inte skall finnas några kända gravanläggningar. I övrigt finns det

Fig. 44. Anläggning (RAÄ 235) i Odensala socken, Uppland, som registrerats som fornborg, men som enligt dagens kriterier bör uppfattas som en vallanläggning. Vid undersökningar av anläggningen framkom gravar, och anläggningen skall därför beskrivas som gravhägнад. Foto J. Norrman, RAÄ.

egentligen inte någon skillnad mellan vallanläggningar och många gravhägnader. Om terminologin skulle vara helt konsekvent borde detta begrepp ha ersatts av vallanläggning och gravar.

En rad andra begrepp har använts i olika sammanhang för vallanläggning, t.ex. sarupanläggning, kultisk anläggning, borgliknande hägнад och centralplats. Begreppet vallanläggning är dock mindre värdeladdat än t.ex. kultisk anläggning och centralplats.

Vallanläggningar har främst registrerats i bronsålders- och äldsta järnåldersmiljöer, d.v.s. i samma områden som gravhägnaderna. Där finns de vanligen i samma markerade krönlägen som de olika gravtyperna från dessa tider. I dagsläget är vallanläggningar främst kända från Mälardalskapen, vilket kan bero på både inventerings- och forskningsläge. Absoluta dateringar av vallanläggningar från detta område är få, men deras nära relation till andra fornlämningstyper från bronsålder och äldsta järnålder antyder en datering till denna tid.

Fig. 45. Del av långvallen Götavirke (RAÅ 12) vid Hageby i Västra Husby socken, Östergötland. Foto A. Nordén 1925. ATA.

En annan typ av vallanläggningar är idag också kända på några platser i Skåne (Svensson 1991). I Norden uppmärksammades de tidigast i Danmark och kallas efter den först undersökta anläggningen för *sarupanläggningar*. De har daterats till olika delar av neolitikum. De sarupanläggningar som hittats vid arkeologiska undersökningar var överplöjda. De torde vara ytterst svåra att identifiera vid en enbart okulär besiktning. Även denna typ av vallanläggning är placerad i framträdande lägen i terrängen och det inhägnade området är vanligen omfattande. Utformningen varierar och vallanläggningarna kan vara mer eller mindre regelbundna och anpassade till de naturliga förhållandena. De utgörs av vallar, vallgravar (brukar benämnas diken i dessa sammanhang), palissader och kombinationer av dessa. Av-gränsningarna är inte sällan avbrutna genom talrika öppningar.

Det finns anläggningar som är unika i Sverige och som inte naturligt kan inpassas i någon av grupperna fornborgar, vallanläggningar eller gravhöggar. *Långvallen* Götavirke i Östergötland, som är ensam i sitt slag, är ca 3,5 km lång (Karlsson 1992:16ff). Motsvarigheter finns dock i Danmark, de s.k. "folkevolde". De består av ibland kilometerlånga jord- och träkonstruktioner samt en vallgrav. De brukar dateras till århundradena efter Kristi födel-

se. De anses av danska forskare vara försvarsanläggningar och/eller gränsmarkeringar, samt att de kan ha fungerat som vägspärrar för kontroll av vägfarande. Ytterligare en svensk motsvarighet är en vall som spärrar av Tumboåsen i Södermanland och en väg på denna (Damell under tryckning). Även Götavirke och vällen i Tumbo registreras under begreppet vallanläggning.

Andra i dagsläget mer ovanliga, och dessutom svåridentifierade, anläggningar är de palissader som kringgårdar boplatser. De har alla upptäckts vid undersökningar. Som exempel kan nämnas boplatser från romersk järnålder/folkvandringstid vid Haga Norra i Solna (Andersson 1992:79f), en boplatser från romersk järnålder i Gamla Uppsala (Elfstrand, muntlig uppgift) samt en från sen bronsålder i Väderstads socken i Östergötland (Larsson 1993). Då inte någon av boplatserna har totalundersökts, är det okänt om palissaden helt inhägnat området. För att skilja ut dessa anläggningar skall sakordet vallanläggning kombineras med något passande sakord ur gruppen boplatzlämningar (se nedan).

Antikvarisk bedömning: Gruppen behandlas generellt som fast fornlämning. Vid anläggningar som inhägnar ett område k-markeras även det inhägnade området. Vid en anläggning som Götavirke k-markeras bara själva vällen. Namn sätts ut på ekonomiska kartan i förekommande fall men inte Us.

Principer för beskrivning: Beskrivningen av vallanläggningar bör utföras enligt följande punkter:

1. Vallanläggningens utsträckning, längd x bredd och riktning. De mått som ska redovisas är till skillnad från fornborgar endast det område som utmärks av vallarna, inte hela bergets utsträckning. På ekonomiska kartan redovisas vallarna och det av dessa avgränsade området. En anläggning som Götavirke där endast vällen i sig är fornlämning redovisas endast enligt punkt två.
2. Vad vällen är gjord av (sten, sten och jord, jord). Vallens/vallgravens/palissadens sammanlagda längd samt bredd och höjd, stenstorlek. Variationer i vallens utformning - kraftigare, svagare, dubbel etc. Vallarnas belägenhet och relation till krön-/avsatskanter och stup samt var vallar saknas.
3. Beskrivning av vallanläggningens inre. Terräng, förekomst av morän-/jordavlagringar etc.

4. Under rubriken *Kommentar* i inventeringsboken kan redovisas om anläggningen tillhör någon särskild variant, t.ex. om den förefaller vara av saruptyp. Här kan även avgränsningsproblem gentemot t.ex. gruppen fornborg tas upp.

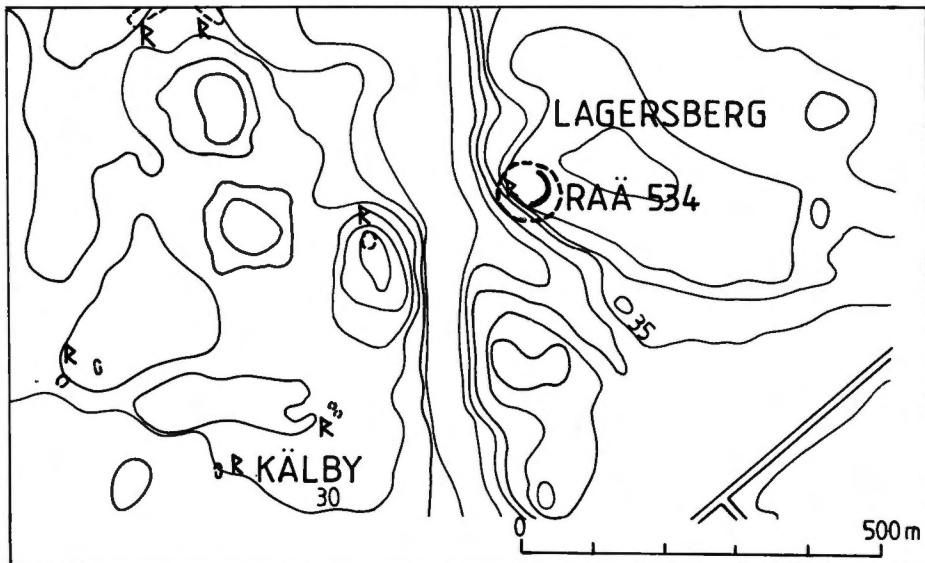
Förteckning över sakord som kan kombineras med vällanläggning återfinns under avsnittet Fornborg. Observeras bör att det endast gäller boplatzlämningar. Finns gravar i vällanläggningen skall den sakordas som gravhögad.

Exempel på beskrivningar: Exempel 1: RAÄ 534, Eskilstuna stad, Södermanland. Sakord: vällanläggning 1.

Vällanläggning, 65x50 m (Ö-V), begränsad av branta, närmast lodräta stup i V och S, mot N och NÖ mindre branta stup och slänter och mot SÖ av sluttande berg. Mot SÖ, Ö och NÖ begränsas berget av en stenvall 50 m l, 1-2,5 m br och 0,2-1 m h. Vallen ligger i en båge. I den S delen finns en 2 m br öppning.

Vallens S del, 12 m l (1,5-2,5 m br och 0,8-1 m h), består av 1-1,5 m stora kantiga block. Dessa förefaller närmast brutna ur berget. Mellan de större blocken finns mindre stenar. Resten av vallen ligger på en avsats nedanför krönet, 2-4 m från avsatskanten.

Vallen är från öppningen och ca 25 m mot N byggd av 0,2-0,5 m st stenar i ett skikt. De ligger två och två, ofta med en flat sida utåt. Vallen är avbruten på några ställen. Öppningen i vallen finns där man lättast tar sig upp. Mot N, där det också är lätt att ta sig upp, saknas vall. Bevuxen med enstaka tallar.

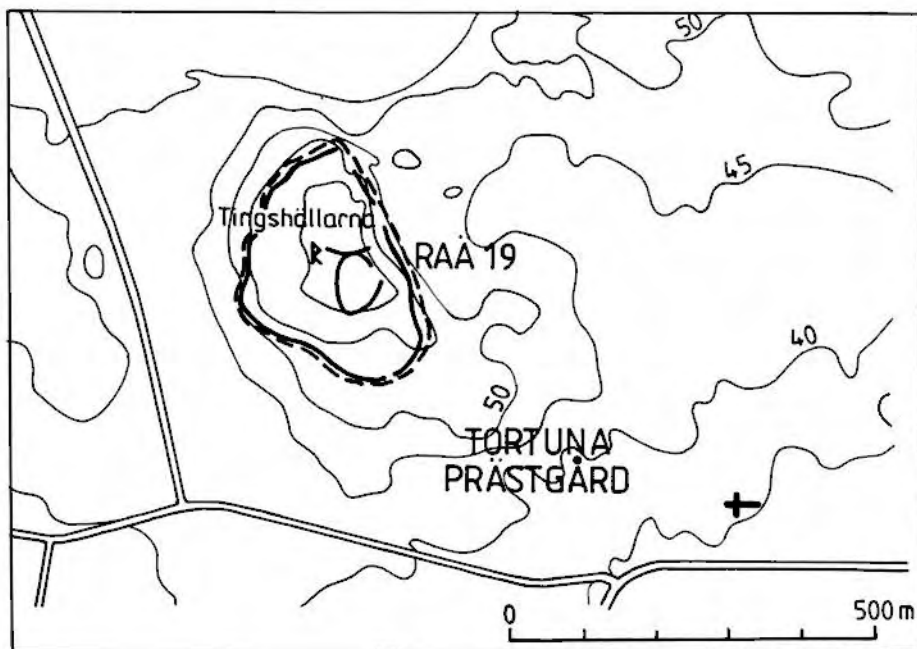
Exempel 2: RAÅ 19, Tortuna socken, Västmanland. Sakord: vallanläggning 1, tingsplats 1.

Vallanläggning, totalt inneslutande en yta på ca 320x240 m (NNV-SSÖ), begränsad av en yttre stenvall ca 800 m l, 1-3 m br och 0,4-1 m h av stenar och block i allmänhet 0,5-1 m st. Enstaka större naturliga block ingår. Val-len är ställvis dragen genom naturliga moränavlagringar. Vall saknas över totalt ca 100 m i NÖ-NNÖ, där en bergsbrant utgör naturlig begränsning. Stenvallen är i S-SSÖ delvis inte terränganpassad och lagd i mycket svag sluttning nedanför en bergskant.

Centralt, något förskjutet åt SÖ finns innanför den yttre vällen en inre stenvall inneslutande en yta ca 80x60 m (N-S). Stenvallen är huvudsakligen 1-2 m br och 0,2-0,6 m h av 0,2-0,8 m st stenar. Ställvis är vällen mycket obetydlig samt ostrategiskt lagd.

Den inre ringvallen yta utgörs huvudsakligen av berg i dagen, medan den övriga inhägnade ytan utgörs av morän (ställvis kraftigt stembunden) med inslag av berg i dagen. Bevuxen med blandskog (delvis hygge).

Det äldsta skriftliga belägget som omnämner berget som Södra Tjurbo härads tingsplats stammar från 1378. Enligt senare källor skall tingsplatsen ha övergivits i slutet av 1400- talet och ting hölls sedan vid kyrkan.

Pålbyggnad

Sakord: Pålbyggnad

Definition: – en anläggning konstruerad av träpålar/timmer, vilken placerats i sjö eller sumpmark. Det omgivande vattnet eller sumpmarken har kunnat fungera som ett fysiskt hinder.

Datering: Neolitikum - tidig medeltid

Kommentarer: De kända pålbyggnaderna är antingen undersökta eller också är endast vaga uppgifter om dylika kända. Inom gruppen ryms kronologiskt, funktionellt och byggnadstekniskt olika anläggningar som t.ex. Alvastra pålbyggnad och Bulverket (se vidare s. 27–28).

Antikvarisk bedömning: Betraktas generellt som fast fornlämning och redovisas med R, och då de saknar synlig markering med (R). Uppgifter om pålbyggnader kan dock vara svåra att belägga, men också i flera fall svåra att helt avfärda. Detta gör att de i många fall i registret kan betraktas som bevakningsobjekt (Inpr. ej. Bevakas!). Även Us och/eller Namn sätts ut på den ekonomiska kartan.

Principer för beskrivning: Någon mer omfattande beskrivning grundad på okulär besiktning är oftast omöjlig att göra. Därför ges här en mycket kortfattad instruktion till beskrivning:

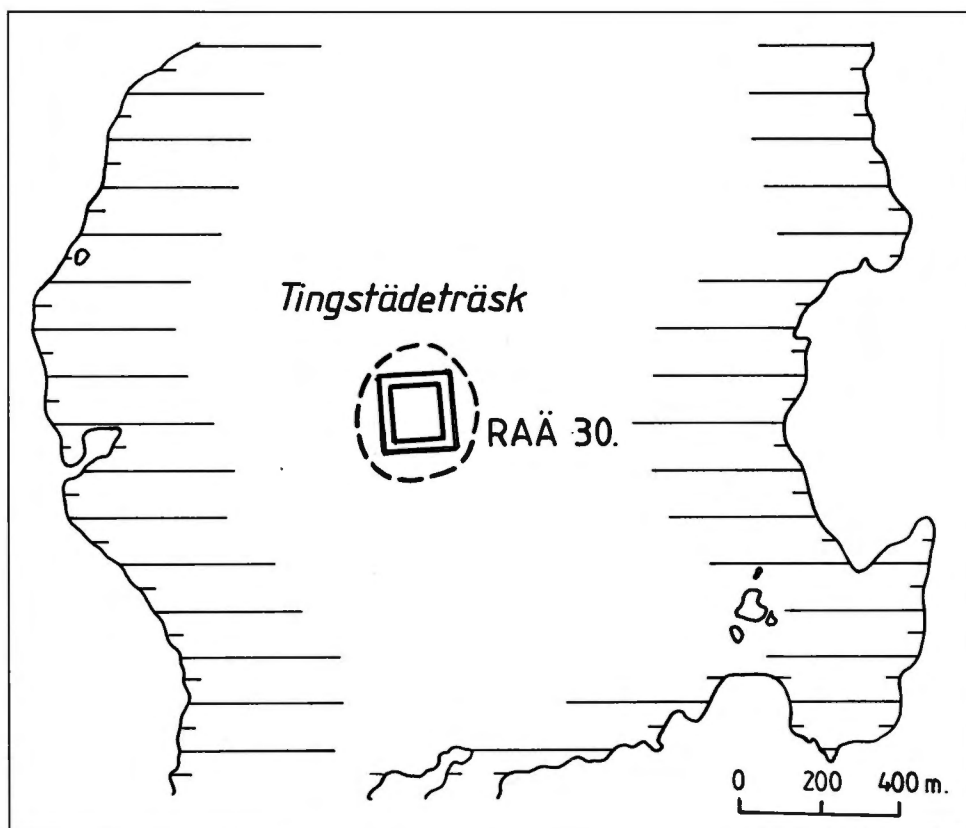
1. Ange om möjligt anläggningens totala utsträckning, längd x bredd och riktning.
2. Byggnadsmaterial och uppbyggnad.
3. Sammanfattning av utgrävningsresultat.

Exempel på beskrivning: RAÄ 30, Tingstäde socken, Gotland. Sakord: pålbyggnad 1.

Pålbyggnad, rester av, ca 300x300 m st, ursprungligen bestående av en troligen närmast fyrkantig pålbyggnad och omgiven av en oregelbundet löpande palissad. Den fyrkantiga pålbyggnaden syns på fotokonceptkartan som en mörkare färgton i vattnet, dock ytterst svag i S-sidans Ö del och ej skönjbar i Ö sidan utom nära NÖ hörnet. Byggnaden mäter enligt flygfotobilden ca 190x180 m (N-S) och är, enligt tidigare undersökningar, sammansatt av

sammanhängande timrade fyrkantiga stockkistor i 2-5 rader, på vilka kluvet timmer och möjligen hus vilat. Pålbyggnaden omges i N, V, SV och NÖ av en palissad, minst 600 m l, ställvis av dubbla rader pålar.

Vid besiktning av området från båt, vid relativt lågt vattenstånd, kunde ställvis på botten ses grupper av liggande stockar utan närmare synbar ordning. Flera har rektangulära hål i ändarna, andra står med svag lutning i dyn, några har spetsade toppändar. På ett par ställen ligger stockar med ändhålen nära varandra, troligen markerande hörn i stockkistorna. Stockarna är ca 3-8 m l och ca 0,1-0,4 m i diam. Ställvis framträder de spetsiga topparna av palissadens vanligen upprättstående, smalare pålar, av vilka några nådde ända upp till vattenytan. Bitvis förekommer dubbla rader. Den på fotokartan markerade yttre begränsningen anger ej palissadens utsträckning utan endast en ungefärlig yttre avgränsning av området, utanför vilket t.o.m. enstaka stockar kan ha flutit. Banken Ö därom svårpasserbar i rådande vattenstånd.

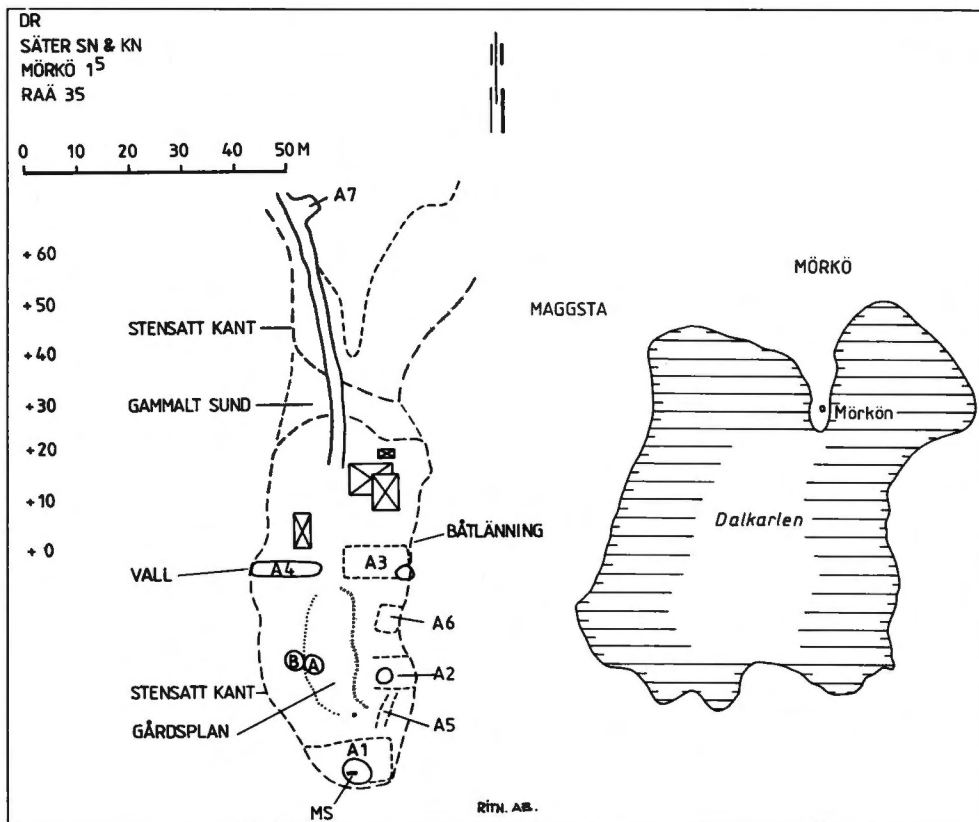

Fig. 46. Borgområdet RAÄ 35 i Sätters socken, Dalarna, är närmast att betrakta som en befäst gårdsanläggning. Den skall dock beskrivas och sakordas under borgruin/-område. De streckade anläggningarna (A1- A3, A5- A6) utgör husgrunder. Renritning A. Boklund efter L. Amréus och O. Nilsson.

Borgruin, kastalruin

Sakord: Borgruin/-område

Definition: – ett område begränsat av olika kombinationer av mur, jordvall, vallgrav, palissad samt innanför eller i anslutning till avgränsningarna torn- och eller husgrunder etc. Finns vanligen i anslutning till vatten på näs, uddar, halvöar, öar och liknande och omges på någon sida av vatten.

Datering: Medeltid och 1500-tal

Kommentarer: Enligt diskussion ovan i kapitlet Medeltida borganläggningar används endast ett kategorinamn och ett sakord för alla borganläggningar. Den indelning som kan utföras utifrån form (konsthistorisk) är svår att göra vid en okulär besiktning. Många hus har sannolikt varit uppförda i trä, och de anläggningar som varit av sten har ofta utsatts för stentäkt. Många har också avsiktligt ruinerats redan under medeltid, medan andra varit i bruk en längre tid och efter hand kombinerats med andra typer av borgbyggnader vid om- och till byggnader. Flera har med tiden bebyggts med slott eller herrgårdar och den befästa funktionen har därmed helt byggts bort (se exempel Salsta, fig. 47) Om det är möjligt att uttala sig om borgtyp, bör detta skrivas under rubriken *Kommentar* i beskrivningen. Detta gäller framför allt då borganläggningen är undersökt. Det bör observeras att en *kastal* är en tornbyggnad som bör uppfattas som ett byggnadselement i en borganläggning. Kastaler skall därför beskrivas som borgområde, men formelementet kastal skall nämnas i beskrivningen (jfr diskussion s. 39–44, samt se exempel på beskrivning nedan).

I litteraturen, men även i fornminnesregistret, förekommer begrepp som befäst gård, befäst stormannagård etc. Försvarselementen hos dessa har troligen ofta inskränkt sig till murar/vallar och/eller vallgrav och kanske ett trä- eller stentorn. Morfologiskt går de dock inte att skilja ut från övriga borgar, varför de skall beskrivas som borgområde och sakordssättas med borgruin-/område. Detta gäller framför allt ett stort antal borganläggningar som saknar omnämmande i skriftliga källor och sannolikt kan ha uppförts av lokala stormän. Borgarna har lokaliserats med hjälp av ortnamn, muntliga traditioner och bevarade lämningar. På "Husön" i Torps socken, Dalsland, som är en smal och brant, lerhöljd berghäll som skjuter ut i en sjö, finns ett par grunder varav ett med spisiröse och tegelrester samt en källargrund. Synliga lämningar efter försvarsverk saknas. Det utsatta läget och namnet, som finns utsatt på en 1700-talskarta, kan dock tolkas som att här har funnits en befäst stormansgård. I Gunnarsnäs socken finns ytterligare en anläggning i liknande läge. Avskilda från fastlandet av en vallgrav ligger tre husgrunder med spisirösen samt en källargrop. Den kan möjligen vara fundament till ett torn (se fig. 49). De bör på grundval av läge, lämningar och namn beskrivas som borgruin-/område. Andra västsvenska exempel är Körsbärsholmen vid Öna i Tveta socken och Borgen vid Kårud i Millesviks socken, båda i Värmland.

En analys av ortnamnen kan inte sällan vara till hjälp vid lokaliseringen av tidigare okända borganläggningar. Ovan har "Husön" nämnts, och namn som innehåller elementen hus, ö och holm (jfr Mattisson 1986) indikerar att en borg kan ha funnits inom fastigheten och givit namn åt densamma.

Minst 300 borgområden har registrerats i Sverige. De finns i Svea- och Götaland samt sparsamt i södra Norrland där de främst finns längs Norr-

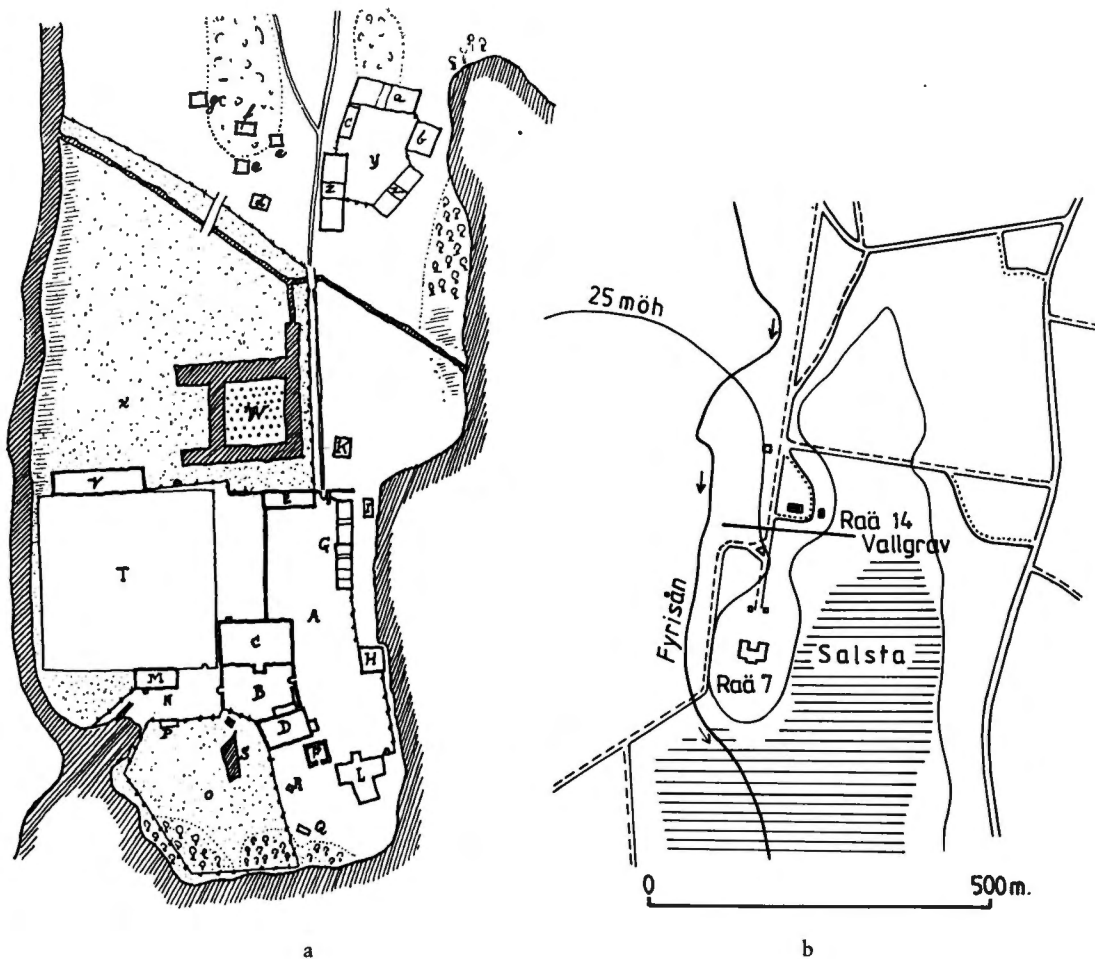

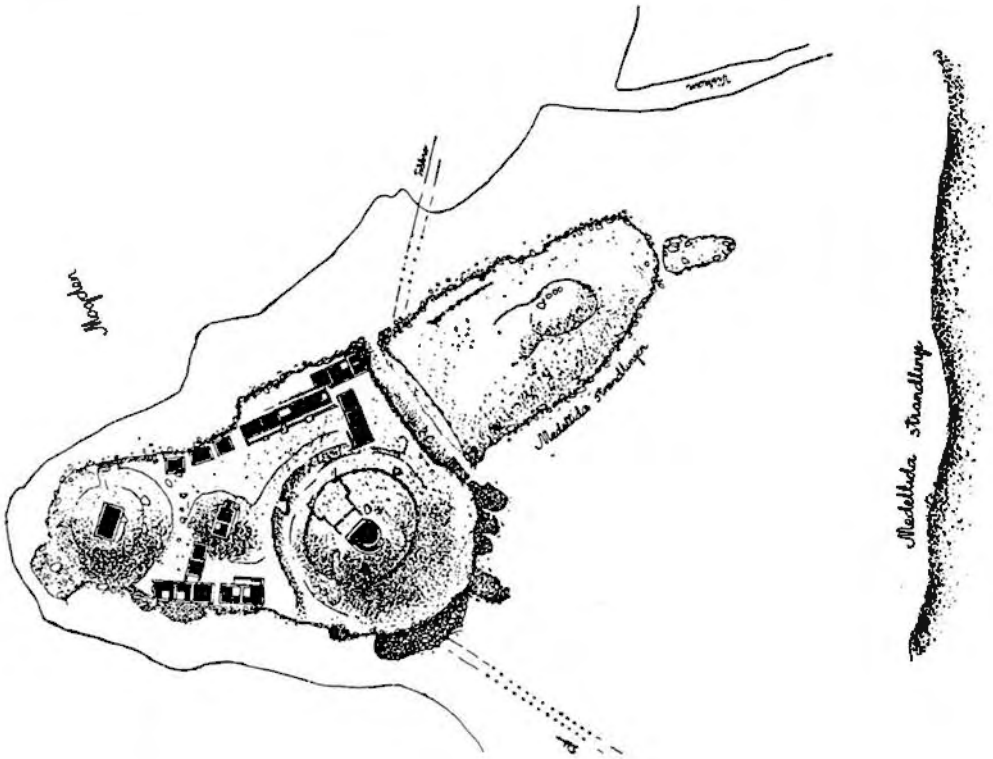
Fig. 47. Salsta, Lena socken i Uppland, är ett exempel på en under medeltiden befäst stormansgård. Den bebyggdes under 1670- och 1680-talen med ett slott. a) Det medeltida borgområdets ungefärliga utsträckning framgår av en karta från 1664. Det låg då på en udde som sköt ut i en liten sjö, med Fyrisån på västra sidan. Udden var avskuren från fastlandet av en vallgrav, på kartan mellan humlegården W och fågården Y. A visar borggården och F kärntornet. De övriga husen är stall, kyrka, boningshus, kök etc. Efter Lundberg 1935. b) Kartskissen visar dagens Salsta med 1600-talsslottet som omges av den numera utdikade sjön. Den enda synliga befästningsanläggningen är vallgraven (RAÄ 14). Det bör dock observeras att det under och i anslutning till slottet (RAÄ 7) kan finnas under mark dolda lämningar. Renritning A. Boklund, RAÄ.

Fig. 48. Kastalruin (RAÅ 11) vid Fröjels kyrka, Gotland. Foto I-M. Pettersson, RAÅ.

landskusten. De är dock talrikast i Götalandskapen. Ett borgrikt område är t.ex. de gamla gränstrakterna mot Danmark i Småland och södra Västergötland.

Antikvarisk bedömning: Borgområden betraktas generellt som fast fornlämning och redovisas med R på den ekonomiska kartan. Observeras bör att bevarade byggnader inte kan utgöra fast fornlämning. De kan däremot vara skyddade genom byggnadsminnesförklaring (Mb på kartan). Även ruiner kan dock vara byggnadsminnen eller statliga byggnadsminnen. Detta måste dock kontrolleras i förteckningar över byggnadsminnen och statliga byggnadsminnen. Raserade delar i anslutning till kvarstående delar kan dock betraktas som fast fornlämning. Är områdena idag bebyggda med slott och herrgårdar, och lämningar efter de befästa borganläggningarna inte är synliga, kan (R) utsättas. (R) kan också kombineras med R på den ekonomiska kartan. Namn utsätts generellt, och i de fall namnet inte är känt sätts Us (Borgområde) ut. Us och Namn kan också kombineras, t.ex. borgruin och namnet på anläggningen.

Principer för beskrivning: En borg har utgjort en funktionell enhet och skall också beskrivas som en sådan. Det är svårt att ge enhetliga anvisningar för hur borgområden skall beskrivas, då de sinsemellan är mycket olika. I beskrivningen bör dock så långt det är möjligt de punkter som redovisas nedan ingå. Begrepp som bör användas förklaras i kapitlet Ordförklaringar.

Fig. 49. Vädersholm (RAÄ 41) i södra Västergötland ligger på en holme i sjön Mogden i Södra Vings socken. Den var en kombinerad borg/gårdsanläggning. År 1378 tillhörde borgen en stormannaärr med sina rötter i området, men 1389 tvingade drottning Margareta till sig borgen. Inom huvudborgen finns ett tiotal husgrunder och rester av åtminstone ett stentorn, som utgjort borgens centrala försvarsanläggning. En vallgrav skiljer huvudborgen från en förborg, där ekonomibyggnaderna troligen har legat. Borgen har också skyddats av murar och en palissad. a) Observera att flygfotot är taget från norr. Foto J. Norrman, RAÄ. b) Ritningen upprättades i samband med en undersökning på 1940-talet i enlighet med grävningens resultat. Efter Lundberg 1940:36. Den ansvarige för utgrävningen, Bergström, räknar med att delar kan ha tillkommit redan i slutet av 1200-talet (Berthelson 1942:43). c) Grunderna efter stentornet framrensade vid utgrävningen. Tornet ligger på den runda kullen till höger på planen och fotot. Foto ATA.

1. Hela borganläggningens omfattning anges, längd x bredd och riktning, d.v.s. den yta som redovisas på den ekonomiska kartan. Därefter redovisas hur området avgränsas av murar, vallgravar, vatten, stup etc. Om torn ingår i muren bör detta anges. Om borganläggningen utgörs av flera, från varandra avgränsade områden bör detta anges (huvudborg, förborg/-ar). I vissa fall kan man också sammanfatta hur många grunder och vilka typer som har iakttagits, d.v.s. både husgrunder och eventuellt andra lämningar som smidesässjor och slaggförekomster.
2. Består borganläggningen av huvudborg och förborg anges deras respektive storlek, och under respektive del kan punkt nr 3-4 tas upp.
3. Beskrivning av sammanlagd längd, bredd och höjd/djup av murar, vallar, vallgravar och palissader. Materialet i murar och vallar bör anges, t.ex. förekomst av tegel. Lämningarnas läge i relation till varandra bör också anges.
4. Beskrivning av lämningar inom området som terrasseringar, husgrunder, källargropar, torngrunder, pålspärrar etc. Om det är flera av samma kategori kan de ges sammanfattande beskrivningar. Man bör också kortfattat ange var grunderna ligger, framför allt i förhållande till muren.
5. Kvarstående byggnader inom området kommenteras samt skador och restaureringsarbeten.
6. Eventuella undersökningar inom borgområdet sammanfattas kort.
7. Kommentarer kring borgtyp anges under rubriken *Kommentar* i inventeringsboken.

Sakordet borgruin/-område kan i vissa fall kombineras med sakordet by-/gårdstomt. Ett exempel på detta är Väderbrunn i Bergshammars socken i Södermanland. Detta är numera en ordinär by-/gårdstomt som omgärdas av en vall/vallgrav. By-/gårdstomter behandlas utförligt i en kommande skrift i serien Fornlämningar i Sverige.

Exempel på beskrivning: Exempel 1: RAÄ 78, Skärvs socken, Västergötland. Sakord: borgruin/-område 1.

Borgområde, 210x110 m (NÖ-SV) bestående av huvudborg och förborg. Begränsas mot SV av två parallella vallgravar, i NÖ av en vallgrav och på övriga sidor av murar och sjö, med rester av pålspärrar.

Huvudborgen är närmast rektangulär, ca 60x50 m (NÖ-SV), och 5 m h.

Den begränsas av vallar med en sammanlagd längd av 220 m, 10-20 m br, 5-8,5 m h (yttre höjd) och 0,5-3,5 m h (inre höjd). I vallarnas krön finns en delvis runt om synlig skalmur av kalksten, vanligen 1 m br. I borgplatåns SÖ del ansluter en husgrund, 22x11 m (NÖ-SV) till muren. Grunden utgörs av delvis jordtäckt skalmur, 0,5-1 m br och 0,2-0,5 m h. Från grundens SV kortsida utgår en skalmur 8 m l, 1 m br och 0,5 m h mot borgplatåns höga SV-vall.

Förborgen, nedanför och SV om huvudborgen, är 50x10 m (NV-SÖ) och 1-5 m h, sluttande mot NV, omgiven av en vall 120 m l, 10 m br och 0,5 m h. I SV finns två parallella vallgravar, 50 m l (NV-SÖ), 10 m br och 3 m dj. I NÖ finns en vallgrav 40 m l (NÖ-SV), 5 m br och 0,5 m dj.

I vattnet finns rester av en påspärr som helt omgivit borgområdet. Borgområdet har utsatts för kraftig stentäkt. Bevuxet med ett hundratal stora lövträd.

Huvudborgen är närmast av romansk kastelltyp (skrivs under rubriken *Kommentar* i inventeringsboken).

Exempel 2: Kastalruin vid kyrka på Gotland (fingerat exempel). Sakord: borgruin/-område 1.

Borgområde, bestående av 1 kastalruin, rund, 14-15 m diam och bevarad intill en höjd av 8-9 m. Murarna av huggen sandsten är 3-4 m tj. Inre diameter är 10-11 m. I NÖ är ca 6 m ovanför markytan en rundbågig öppning, troligen den ursprungliga ingången. På kastalens övre del är 6-7 bevarade öppningar, skottgluggar?

Området runt kastalen är planerad kyrkogård och spår av möjliga kringanläggningar är inte synliga. I kanten av sluttningen, dold under tät vegetation, kan dock finnas spår av mur och ev. terrasseringar.

Stadsvall, stadsmur m.fl.

Sakord: Stadsvall/-mur

Definition: – en sten- och/eller jordvall eller stenvall, eller ett dike/vallgrav som omger ett stadsområde/handelsplats/tätortsområde.

Datering: Yngre järnålder - medeltid

Kommentarer: Inom gruppen hamnar exempelvis den s.k. *stadsvallen* i Birka (se fig. 4) och Kämpinge i Skåne, men även medeltida *stadsmurar*, t.ex. den i Åhus, Visby stadsmur och Garnsvallen (Elfwendahl 1989).

Antikvarisk bedömning: Betraktas generellt som fast fornlämning. Synliga delar redovisas med R på ekonomiska kartan. (R) kan utsättas, om lämningarna inte ligger inom ett medeltida stadslager. Det av stadsvallen/-muren inneslutna området beskrivs på eget RAÄ-nummer. Motiveringen till detta är dels att stadens och en stadsmurs begränsning inte behöver sammanfalla, dels registreringstekniskt, då beskrivningarna kan bli mycket omfattande. Det inneslutna området kan t.ex. utgöras av hamnområde eller kulturlager stad. Även Us sätts ut om namn inte är känt.

Principer för beskrivning: Beskrivningen av stadsvallar/-murar bör utföras enligt följande punkter:

1. Stadsvallens/-murens beståndsdelar, övergripande form och eventuellt vad den har omslutit. (Ex. Stadsvall/-mur, bestående av en vall med utanför-liggande vallgrav, halv cirkelformad och öppen mot havet.) Är stadsvallen/-muren ställvis borttagen eller saknar den idag synliga lämningar ovan jord, bör de synliga delarna beskrivas på samma nummer under a, b, c etc., trots att avståndet mellan dem kan överstiga 50 meter. Det sannolika läget för idag, exempelvis överbyggda delar av stadsbefästningen, bör kommenteras i beskrivningen om detta är möjligt (se nedan punkt 5).
2. Total längd, bredd och höjd. Byggnadsmaterial och uppbyggnad (t.ex. stenskoningar eller synliga murrester).
3. Beskrivning av ingångar och dessas orientering.
4. Skador, t.ex. om den är avbruten av diken, brukningsvägar etc.

Fig. 50. Olaus Magnus illustration till kapitlet "Om angrepp på borgar och städer medelst flottar", i sin bok "Historia om de nordiska folken", 1555.

5. Kommentarer kring läget för idag ej synliga delar av stadsbefästningen.

Sakord som kan kombineras med stadsvall/-mur är statligt byggnadsminne, stadsbefästning och fästnings-/skanslämning.

Exempel på beskrivning: Exempel 1: RAÄ 1, Västergarns socken, Gotland.
Sakord: stadsvall/-mur 1.

Stadsvall, halvcirkelformad vall öppen mot havet ca 1 000 m l. Avståndet mellan vallens N och S ändar är 620 m. Vallen är 10-15 m br och 1-3 m h. Den är uppbyggd av sand och har i N på en 100 m l sträcka en yttre stenskonning, nu 1-2 m h och av 0,3-0,6 m st gråstenar. Även i övrigt längs vallen kan rester av stenskonningen skönjas, speciellt i S. I NÖ delen finns en kvarngrund. Vallen är avbruten vid kyrkan och skärs av diken och åkervägar på nio ställen.

Inom vallen finns kulturlager registrerade, RAÄ 50.

Stadsbefästning

Sakord: Stadsbefästning

Definition: – ett system av bastioner, murar, jordvallar och vallgravar som omger ett stadsområde.

Datering: 1500-1700-tal

Kommentarer: Inom gruppen hamnar de eftermedeltida stadsbefästningarna, t.ex. de i Kalmar (se fig. 40), Karlskrona och Kristianstad. Kategorin finns huvudsakligen längs kusterna i anslutning till fästningar.

I många fall är 1600-talets befästningar kända från kartmaterial (se fästnings-/skanslämningar). De idag återstående lämningarna kan dock vara mycket fragmentariska.

Antikvarisk bedömning: Beträktas generellt som fast fornlämning. Synliga delar redovisas med κ på ekonomiska kartan. (κ) kan utsättas, om stadsbefästningen inte ligger inom ett medeltida stadslager. Det av stadsbefästningen inneslutna området beskrivs på eget RAÄ-nummer (jfr s. 96). Us sätts ut om namn inte är känt. I likhet med exempelvis fästningar kan delar vara intakta byggnader och i vissa fall byggnadsminnen.

Principer för beskrivning: Beskrivningen av stadsbefästningar bör utföras enligt följande punkter:

1. Stadsbefästningens totala utsträckning, övergripande form och beståndsdelar samt vad den har omslutit. Är stadsbefästningen ställvis borttagen eller numera saknar synliga lämningar ovan jord, bör de synliga delarna beskrivas på samma nummer under a, b, c etc., trots att avståndet mellan dem kan överstiga 50 meter. Det sannolika läget för idag, exempelvis överbyggda delar av stadsbefästningen, bör kommenteras i beskrivningen om detta är möjligt, se nedan punkt 5.
2. Huvudvallens totala längd, bredd och höjd. Byggnadsmaterial och uppbyggnad (t.ex. stenskoningar eller synliga murrester).
3. Beskrivning av bastioner, raveliner, ingångar etc. och dessas orientering.
4. Skador, t.ex. om den är avbruten av diken, brukningsvägar etc.

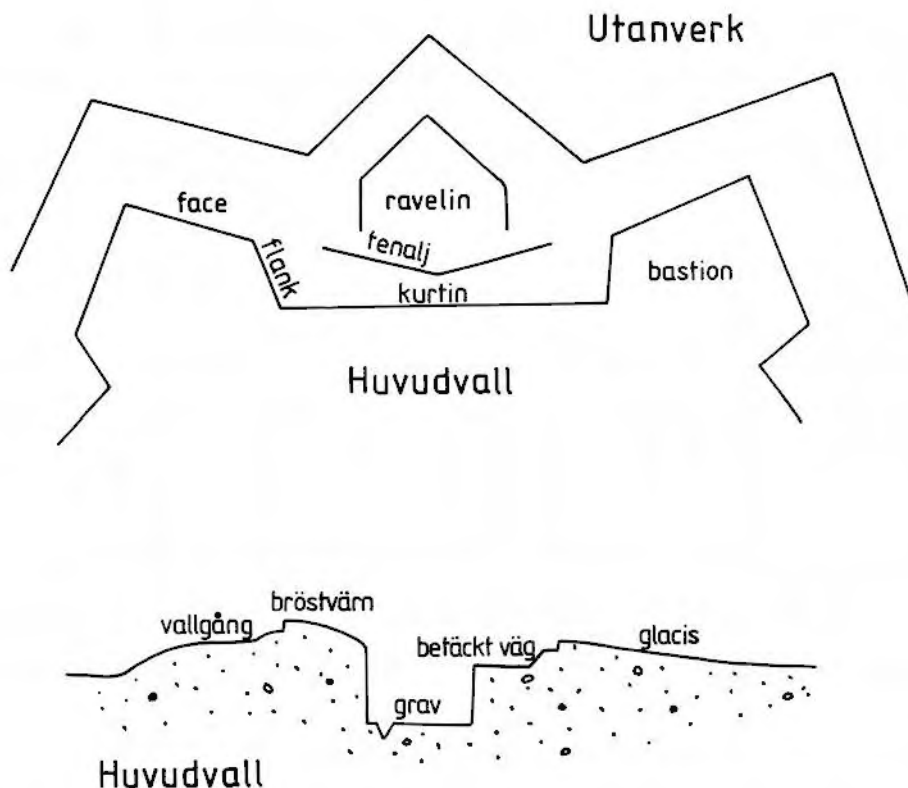

Fig. 51. Principskisser över olika byggnadselement hos stadsbefästningar, fästningar och skansar. Renritning A. Boklund, RÅA.

5. Kommentarer kring läget för idag ej synliga delar av stadsbefästningen.

Sakord som kan kombineras med stadsvall/-mur är statligt byggnadsminne, stadsvall/-mur, stadsbefästning och fästnings-/skanslämning.

Exempel på beskrivningar: Exempel 1: Fingerad beskrivning. Sakord: stadsbefästning 1.

Stadsbefästning, ursprungligen avgränsande ett ca 800x500 m st (NNÖ-SSV) område. Bevarade delar är synliga i S, Ö och V, och utgörs av delar av huvudvallen samt 4 bastioner, 1 vallgrav och 1 ravelin.

Den S och mest omfattande delen utgörs av:

a) Huvudvall, ca 300 m l (NNÖ-SSV), 20 m br och intill 5 m h bestående av sand och jord. På utsidan skedd av en kurtinmur, intill 4 m h och uppförd i

tegel. Mitt på huvudvallen är en bastion. Denna skjuter ut 40 m från huvudvallen och är ca 50 m br. Den är uppbyggd på samma sätt som huvudvallen. Den är beväxt med ett flertal träd och används idag som lekpark. Huvudvallen är i övrigt gräsbeväxt.

I Ö, ca 400 m ÖNÖ om a) är:

b) Huvudvall, ca 200 m l (NV-SÖ), 20 m br och intill 4 m h, bestående av sand och jord. Rester av en kurtinmur av tegel finns ställvis bevarad intill 2 m h. Huvudvallen avslutas i NV och SÖ av bastioner. Den NV skjuter ut ca 60 m från huvudvallen, är ca 50 m br och 6 m h. Uppförd av jord och grus. Den SÖ bastionen skjuter ut ca 50 m från huvudvallen och är ca 40 m br och 5 m h. Uppförd av jord och grus. Utanför huvudvallen och bastionerna finns en vallgrav, 5-8 m br och ca 3 m dj. Mitt på huvudvallen mellan bastionerna och utanför vallgraven finns en ravelin. Denna har en trekantig form, med basen mot vallgraven, 60x50 m st och 3 m h. Den är uppförd av sand och grus. Utsidorna är skodda av en tegelmur bevarad intill 2 m h. Hela anläggningen är gräsbeväxt och utgörs idag av en park.

I V, 800 m V om b) är:

c) Bastion, ca 60x50 m st (Ö-V) och intill 4 m h. Uppförd av jord och grus. Krönet är mycket omrört och här är en flaggstång placerad.

Längs den streckade begränsningen kan under mark dolda lämningar finnas. Begränsningen är gjord efter en befästningskarta av år 1704 (Krigsarkivet).

Samtliga delar är skadade och påverkade av sentida aktiviteter. Detaljer som t.ex. bröstvärn och vallgångar har planats ut och kan inte ses.

Fästning, skans, fältläger, härläger

Sakord: Fästnings-/skanslämning

Definition: – system av bastioner, murar, jordvallar, vallgravar, byggnader etc., både permanent och tillfälligt besatta.

Datering: 1500-1900-tal

Kommentarer: I beskrivningen används termen *fästning* för permanent besatta anläggningar. Inom dessa finns i många fall intakt bebyggelse samt intakta vallar etc. För en diskussion kring tillämpningen av fornlämningsbegreppet för dessa se nedan. Termen *skans* används när anläggningen inte har varit permanent besatt under fredstid. *Fältläger* används för anläggningar endast bestående av en enkel vall som uppkastats av en trupp som slagit läger i krigs- eller fredstid. Denna kategori kan vara svår att skilja från varvgårdar, som har liknande storlek och utseende. Fältlägren är dock huvudsakligen fyrkantiga, medan varvgårdarna är runda.

Under detta sakord registreras även mer omfattande *härläger* som upprättats i krigstid (se exempel s. 66–67). Även sådana som inte förefaller ha varit befästa registreras på detta sakord. Detta trots att de egentligen inte faller in under definitionen.

I Krigsarkivet i Stockholm finns ett omfattande ritningsmaterial för fästningar och skansar. De kan även finnas med på äldre lantmäteriakter i lantmäterikontorens arkiv på länsstyrelserna och i Lantmäteriverkets arkiv i Gävle.

För förklaring av nedan använda begrepp hänvisas till fig. 51 och till ordförklaringen s. 118f.

Antikvarisk bedömning: Äldre fästningar och skansar, d.v.s. där inte betong eller järn ingår, betraktas generellt som fasta fornlämningar. Många av fästningarna har dock bevarade byggnader och intakta murverk. Dessa delar kan inte betraktas som fast fornlämning. De är emellertid i många fall statliga byggnadsminnen. Områden i anslutning till byggnaderna kan dock R-markeras. I vissa fall torde (R) vara mest användbart. Beträffande den yngre kategorin lämningar i betong och järn betraktas dessa inte som fast fornlämning. Välbevarade lämningar med ett högt upplevelsevärde, t.ex. om en anläggning kan kopplas till vissa historiska skeenden, kan registreras. Det bör dock noga kontrolleras att anläggningarna inte betraktas som varande i bruk av militären, jfr diskussionen under stridsvärn. Namn utsättes på ekonomiska kartan och i vissa fall även Us eller om namn saknas bara Us.

Fig. 52. Nya Älvsborgs fästning i inloppet till Göteborg. Uppförd 1653-1678 under ledning av bl.a. Erik Dahlberg. RAÅ 248, Västra Frölunda socken. Foto J. Norrman, RAÅ.

Principer för beskrivning: Beskrivning av fästnings-/skanslämningar bör utföras enligt följande punkter:

1. Anläggningens totala storlek, orientering och form (stjärnform, halv stjärnform, rektangulär stjärnform, rektangulär, kvadratisk etc.). Om anläggningen är bastionerad anges antalet bastioner. Om utanverk finns ges en sammanfattande beskrivning av vad detta utgörs av, t.ex. raveliner, vallgrav etc.
2. Ange åt vilket håll fronterna är (om de inte går runt om vill säga), d.v.s. från vilket håll man har tagit emot eller väntat fienden.
3. Huvudvallens sammanlagda längd, bredd och höjd samt byggnadsmaterial. Bastionernas form, antal sidor samt storlek.
4. Beskrivning av utanverket, dess ingående delar och belägenhet i förhållande till huvudvallen.

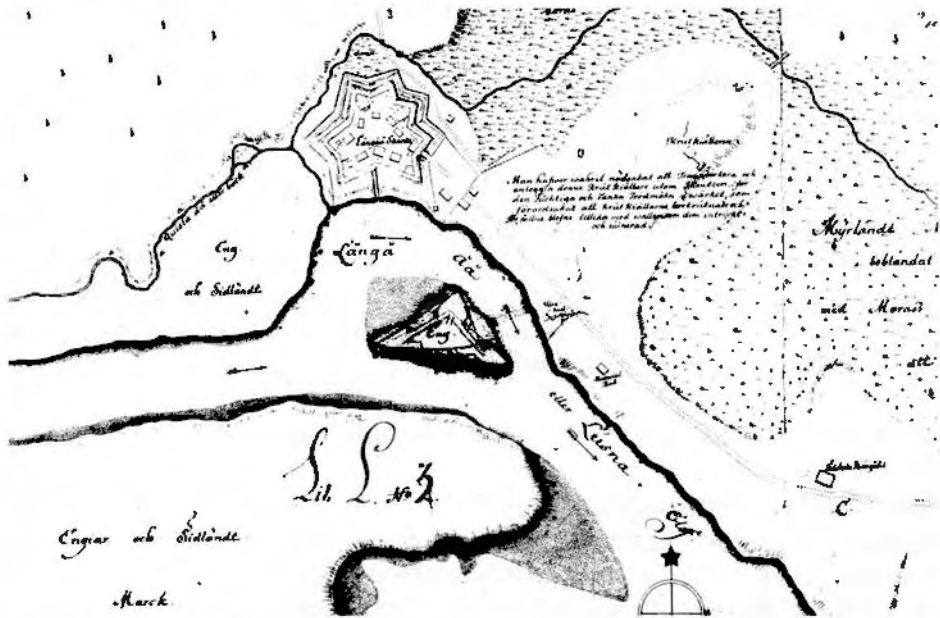

Fig. 53. Långå skans (RAÅ 6) i Hede socken, Härjedalen, uppfördes vid mitten av 1600-talet. a) Kartan visar skansens läge och utseende under första hälften av 1700-talet. KRA. b) Foto J. Norrman, RAÅ.

5. Lämningar av t.ex. husgrunder och brunnar innanför huvudvallen.
6. Eventuellt bevarade byggnader kommenteras.
7. Skador.

Sakordet fästnings-/skanslämning kan kombineras med t.ex. borgruin/område, om fästningen har en äldre föregångare. Denna kan i vissa fall endast bestå av murrester och/eller kulturlager ej synliga ovan mark. Om hela eller delar av fästningen är byggnadsminne måste detta sakord också tillföras, men på eget undernummer.

Exempel på beskrivning: Fingerad beskrivning. Sakord: fästnings-/skanslämning.

Skanslämning, närmast fyrkantig sjärnform, ca 130x140 m st (N-S) med 4 bastioner. Utanverket består av 1 vallgrav, 1 vall och 1 ravelin.

Huvudvallen är 5-9 m br och 2-3 m h bestående av jord och grus. Bastionerna, i anläggningens hörn, är 15-20 m l, ca 10 m br och 2-3 m h, av jord och grus.

Utanverket består närmast huvudvallen av en vallgrav 5-10 m br och 1-2 m dj. Utanför vallgraven är en mindre vall, 3-4 m br och 0,4-0,8 m h. Denna omsluter i Ö delen även en ravelin, ca 20 m br vid basen och 1 m h.

I anläggningen är 3 gropar, möjligen källargropar, 3-4 m i diam och 1-1,5 m dj.

Skansen har i södra delen skadats vid grustäkt och delar av huvudvallen och utanverket har förstörts.

Skyttevärn, skyttegrav, bunker m.fl.

Sakord: Stridsvärn

Definition: – en mindre befästning som i stridsverksamhet skall underlätta eldgivning, observation eller stridsledning.

Datering: Medeltid - nutid

Kommentarer: Stridsvärn är ett samlingsbegrepp och anläggningarna har olika benämning beroende på vad de skall skydda, t.ex. *pjäsvärn* för artilleripjäser. *Skyttevärn* skyddar soldaterna vid eldgivning. De kan bestå av enkla gropar eller vallar. När vallgraven är mer framträdande än vallen kan begreppet *skyttegrav* användas. Från och med sent 1800-tal kommer betong och järn in som byggnadsmaterial. *Bunkern* är således en sen form av stridsvärn och kan vara anpassade för t.ex. observation eller artilleripjäser.

Att skilja skyttevärn med militär användning från värn för t.ex. sjöfågeljakt (s.k. skårar) kan ibland vara svårt. Försiktighet i bedömningen bör iaktas beträffande små värn som inte ligger i system eller där uppgifter om militär användning saknas.

Antikvarisk bedömning: Stridsvärn som är uppförda i andra material än betong och järn betraktas selektivt som fasta fornlämningar. R-markering görs när anläggningen kan knytas till en bestämd händelse eller ligger i ett system av stridsvärn uppförda för att skydda t.ex. en hamn eller ett inlopp. De kan också ingå i ett system till en större befästning, exempelvis en skans. I förekommande fall sätts Namn eller Us ut.

För lämningar i betong och järn gäller i princip att de inte kan betraktas som fast fornlämning. Välbevarade exempel i system, som t.ex. Per Albinlinjen utmed Skånes kust, eller gränssnitt i Värmland med en rad befästningar från andra världskriget i form av bunkrar och stridsvagnshinder torde hellre skyddas genom byggnadsminnesförklaring eller frivilliga överenskommelser om skydd och vård. I dessa fall bör de registreras i Fornminnesregistret. Kontakter med ansvarig militär myndighet bör dock tas i de enskilda fallen, då objekten fortfarande kan vara i bruk.

Principer för beskrivning: Beskrivning bör utföras enligt följande punkter:

1. Om anläggningarna ligger i system anges först områdets totala utsträckning, längd x bredd och riktning liksom hur många, och vilka typer av stridsvärn som ingår.

Fig. 54. De s.k. Stenbocksvallarna i Barsebäcks socken, Skåne, är ett system av friliggande skansar bakom en yttre, gemensam befästningsvall. På fotot syns till vänster om den tydliga fyrkantiga skansen, och i anslutning till den yttre befästningsvallen, ett stridsvärn, en bunker, ingrävd i en förhistorisk hög. Bunkern ingick troligen i den s.k. Per-Albinlinjen, som anlades under andra världskriget. RAÄ 2, 97 och 106. Foto J. Norrman, RAÄ.

2. Stridsvärnets/-ens beståndsdelar, längd, bredd och höjd eller djup samt riktning. Byggnadsmaterial.
3. Belägenhet eller anpassning till terrängen.
4. Skador.
5. Uppgifter och/eller traditioner om användning.
6. Kommentarer kring tillämpningen av fornlämningsbegreppet görs under rubriken *Kommentar* i inventeringsboken.

Fig. 55. En av skyttevallarna i ett större system på Ölands nordöstra udde. RAÄ 112, Böda socken. Foto R. Jensen, RAÄ.

Exempel på beskrivningar: Exempel 1: RAÄ 112, Böda socken, Öland. Sakord: stridsvärn 36.

Område med skyttevärn, 270x50 m (NV-SÖ), bestående av 36 bågformiga skyttevärn i två linjer, en främre och en bakre. Linjerna är belägna på ett inbördes avstånd av 10-45 m och löper närmast ihop i den SÖ delen. I den främre linjen ingår 19 skyttevärn på ett avstånd av 1,5-19 m från varandra. Värnen är 3-11 m l (14 är 3-6,5 m l, 5 är 8-11 m l), 1-3 m br (vanligen 1,5 m br) och 0,3-0,8 m h (vanligen 0,4-0,6 m h) av i kallmur lagda 0,1-0,4 m st stenar. Exponering mot NÖ.

I den bakre linjen ingår ca 14 skyttevärn, belägna på ett inbördes avstånd av 1,5-15 m (vanligen 6,5 m). Värnen är 3-5,5 m l, 1-2 m br och 0,3-0,4 m h, och av 0,1- 0,4 m st i kallmur lagda stenar. Flertalet värn är övermossade. Exponering mot NÖ.

Mellan de båda linjerna ligger enstaka (ca 3) skyttevärn, 4,5-6 m l, 1-2 m br och 0,3-0,5 m h av i kallmur lagda 0,1-0,4 m st stenar.

Norra Öland med den lagunliknande Örboviken (nuvarande Grankulla-viken) utgjorde i mitten av 1400-talet en viktig örlogsbas. Med de västra (se nr 109) och östra förskansningarna och med en stark flotta behärskade man stora delar av mellersta Östersjön. Traditionen omtalar att man vid ofärdsti-

Fig. 56. Olaus Magnus illustration till kapitlet "Huru man utestänger en fientlig flotta från stranden", i sin bok "Historia om de nordiska folken", 1555.

der "ökade på" kanonantalet med sotade träattrapper för att avskräcka fienden.

Exempel 2: Fingerat exempel. Sakord: stridsvärn 1.

Skyttevärn, bestående av en bågformad vall, 35 m l (NNÖ-SSV), intill 4,5 m br och 0,7 m h, av jord och ett flertal i ytan synliga 0,3-0,7 m st granit- och kalkstenar. I den N delen övertväras vällen av en stenhägnad (VNV- ÖSÖ).

Skyttevärnnet lär vara uppfört 1677 i syfte att hindra danskarna att landstiga i den intilliggande hamnen.

Mötesplats, exercisplats, lägerplats, kampementsplats, vapensynsplats

Sakord: Militär mötesplats

Definition: – övningsplats där den indelta armén, beväringarna och de värvade förbanden regelbundet träffades.

Datering: (medeltid) 1500-tal - ca 1901

Kommentarer: Beroende på vilka avdelningar av armén som mötesplatserna var avsedda för hade de olika benämning. Den aktuella benämningen bör därför användas i beskrivningen. Då samma benämning förekommer på olika typer av mötesplatser, bör i beskrivningen i klartext anges vad det är frågan om, t.ex. om platsen var för ett helt indelt regemente eller bara ett kompani av detsamma. Se kapitlet Försvarsorganisationen s. 63.

Antikvarisk bedömning: Hela området registreras alltid, men endast synliga lämningar som grunder eller skyttegravar kan selektivt betraktas som fast fornlämning. Kriteriet för selektiv r-markering bör vara att området har ett högt upplevelsevärde (se diskussion s. 113–114). På ekonomiska kartan utsätts namn och mer sparsamt Us.

Principer för beskrivning: Beskrivning av mötesplatser bör utföras enligt följande punkter:

1. Den totala utsträckningen av området och dess orientering. Sammanfattning av de synliga lämningarna inom området, kategori och antal.
2. Beskrivning av de enskilda lämningarna inom området, t.ex. husgrunder, köksgropar, skyttevärn.
3. Bebyggelse inom området som har samband med mötesplatsen.
4. Hur begränsningen är gjord, om t.ex. äldre lantmäteriakter har använts.
5. Skador och nuvarande användning av området.
6. Kommentarer kring r-markering görs under rubriken *Kommentar* i inventeringsboken.

Sakordet mötesplats kan kombineras med t.ex. sakorden statligt byggnadsminne och minnessten.

Exempel på beskrivning: RAÄ 464, Västerfärnebo socken, Västmanland. Sakord: 1) mötesplats 1, 2) stridsvärn 3.

1) Exercisfält, ca 1600x1000 m (NNV-SSÖ), utsträckning enligt karta av år 1853-60. Utsträckningen är 1778 något mindre, omfattande områdets centrala del.

2) Området begränsas i V av område med 3 skyttegravar. Den mest omfattande skyttegravan är ca 350 m l (huvudriktning NNÖ-SSV). Denna består av en vall, 2-3 m br och intill 1 m h. Omedelbart ÖSÖ om vallen finns ett dike, 1-3 m br och intill 1 m dj. Vallen är ställvis genombruten av mindre öppningar. På ett par avsnitt av sträckningen före kommer dubbla skyttegravar. I det streckade området ÖSÖ om nr 1 löper ställvis 2 skyttegravar parallellt med nr 1. Dessa består av vallar, 1-2 m br och intill 0,5 m h. Omedelbart ÖSÖ om vallarna finns diken, 1-2 m br och intill 0,5 m dj. På ett par ställen förbinds dessa skyttegravar och skyttegravan nr 1 av grunda förbindelsediken(?) vilka löper ungefär vinkelrätt mot skyttegravarna. I områdets Ö del finns några skyttevärn(?) i form av gropar, intill 3x3 m st och intill 1 m dj.

Området utgör en rest av Västmanlands regementes övningsfält.

Stridsvagnshinder, luftbevakningstorn m.fl.

Sakord: Befästningsanläggning annan

Datering: Huvudsakligen 1900-tal

Kommentar: Sakordet är avsett för diverse anläggningar av militärt ursprung som inte går in under de i övrigt redovisade sakorden, t.ex. stridsvagnshinder. Dessa skall endast selektivt registreras, se diskussion s. 105 under Antikvarisk bedömning. Under detta sakord tas även upp anläggningar av mer eller mindre civil karaktär som uppförts för militära ändamål. Sådana kan exempelvis vara bebyggelseämningar, som är rester efter en militär ledningscentral, och lämningar efter luftbevakningstorn.

Antikvarisk bedömning: Se diskussion av skyttevärn, skyttegrav, bunker m.fl.

Principer för beskrivning: Anvisning görs här endast för stridsvagnshinder. Lämningar av annan karaktär beskrivs på samma översiktliga sätt.

1. Områdets storlek, det ungefärliga antalet hinder och hur dessa är ordnade (t.ex. i rader).
2. Den genomsnittliga storleken på hindren och byggnadsmaterial.
3. Belägenhet eller anpassning till terrängen.
4. Skador.
5. Uppgifter och/eller traditioner om användning.
6. Kommentarer om tillämpningen av fornlämningsbegreppet görs under rubriken *Kommentar* i inventeringsboken.

Exempel på beskrivning: Anläggningarna inom denna grupp är varierande till utseende. Några exempel lämnas inte. För t.ex. huslämningar, se en kommande skrift om bebyggelseämningar i serien Fornlämningar i Sverige.

Fig. 57. Stridsvagnshinder från andra världskriget. Foto I-M. Pettersson, RAÅ.

Fig. 58. Bilden visar en av husgrunderna på Gumboda hed. Västerbottens fältjägarkår hade här sin exercisplats från 1830-talet till 1897. Inom området finns idag flera husgrunder efter manskapshus och en officerspaviljong. Dessutom finns en uppställningslinje, efter vilken soldaterna rättade sig i led. Denna syns idag som en drygt 100 m lång, lätt övermossad stenrad i markytan. RAÅ 63, Nysätra socken. Foto B. Eriksson, RAÅ.

Lagtillämpning, inventering och registerhållning

Kulturminneslagen och fornlämningsbegreppets tillämpning

Inom den arkeologiska dokumentationsverksamheten, vare sig det gäller reguljär fornminnesinventering, arkeologiska (särskilda) utredningar eller arkeologiska undersökningar, gäller kulturminneslagens bestämmelser. Den nu gällande kulturminneslagen (KML) trädde i kraft den 1 januari 1989. KML innehåller bestämmelser om fornminnen, byggnadsminnen, kyrkliga kulturminnen samt skydd mot utförelse av vissa äldre kulturföremål. Flera tidigare lagar och förordningar har därmed ersatts av en gemensam lag. Den första etappen vad gäller uppteckning av fornlämningar inföll under andra hälften av 1600-talet. Uppteckningarna, kallade Rannsakingar efter antikviteter, byggde på 1666 års fornminnesplakat. Nuvarande lagstiftning bygger således på en lång kontinuitet beträffande dokumentationen och skyddet av fornlämningar.

I detta sammanhang koncentreras framställningen till 2 kap. 1 § i KML, som framför allt behandlar fasta fornlämningar. I ingressen ges en allmän definition av vilka faktorer som konstituerar en fast fornlämning: "*Fasta fornlämningar är följande lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna*". Denna formulering innehåller avgränsningskriterier för vad som bedöms som fast fornlämning. Den tolkning av fornlämningsbegreppet, som primärt görs utifrån de tre huvudkriterierna, får sitt uttryck i den praxis som är utbildad inom kulturmiljövården (KMV). Fornlämningsbegreppet är ständigt under diskussion inom KMV-sektorn, och den praktiska tillämpningen av KML:s bestämmelser äger rum i relation till och är beroende av den allmänna samhällsutvecklingen och kulturmiljövårdens uppfattning om kulturlämningarnas roll i samhället. Nedan kommenteras de tre avgränsningskriterierna i KML närmare (se även Jensen 1993:63):

- uttrycket "*forna tider*" utgör givetvis ett kronologiskt kriterium. Avsikten är att kunna tolka tidsdimensionen flexibelt, och någon 100-årsgräns förutom för skeppsvrak gäller inte nödvändigtvis

- uttrycket "*äldre tiders bruk*" bör ses som ett funktionskriterium, och avser dels lämningar till vilka metoder, tekniker och brukningssätt som inte längre är aktuella kan knytas, dels naturbildningar till vilka ålderdomliga bruk, sägner eller märkliga historiska minnen är knutna liksom lämningar efter äldre folklig kult

- uttrycket "*varaktigt övergivna*" är då givetvis ett övergivenhetskriterium. Kriteriet gäller i princip alla typer av lämningar. Uttrycket "*varaktigt övergivna*" avser en lämningens ursprungliga funktion. I vissa fall kan emellertid idag sekundära eller snarlika funktioner uppträda, varför bedömningssvårigheter kan förekomma.

Allt eftersom fler och fler kategorier av kulturlämningar dras in i diskussionen om vad som bör utgöra fast fornlämning, har det visat sig nödvändigt att förutom de tre grundläggande kriterierna även beakta ett antal s.k. *värderingskriterier*, som inte finns omnämnda explicit i KML. Detta gäller framför allt kategorier som behandlas inom ramen för ett *selektivt* fornlämningsbegrepp, vilket innebär att endast vissa lämningar inom en kategori bedöms utgöra fast fornlämning.

Exempel på kategorier som enligt nuvarande praxis hanteras inom ramen för ett selektivt fornlämningsbegrepp är vissa typer av fossil åkermark och röjningsröseområden; ristningar av olika slag; en del kustlämningar såsom hamn- och varvslämningar, sjömärken m.m.; vissa fästningar och stridsvärn; bebyggelselämningar såsom övergivna torp- och fåbodställen; kommunikativa lämningar såsom vägar, broar och väghållningsstenar. Betoningen av de olika värderingskriterierna kan variera beroende på vilken kategori som är berörd.

De två mest *grundläggande* värderingskriterierna är dels lämningens preparatsvärde eller vetenskapliga värde, dels dess upplevelsevärde eller pedagogiska/sociala värde. Av dessa två torde det vetenskapliga värdet vara den primära värderingsgrunden.

Förutom dessa två värderingskriterier, kan det oftast även vara relevant att ta ställning till andra *kompletterande* värderingskriterier av både kvantitativ och kvalitativ art, såsom frekvens (sällsynt eller vanlig), förekomsten av andra kompletterande källor, miljösammanhang etc. En samlad bedömning av de olika aspekterna ger lämningens bevarandevärde. För en utförligare presentation av och diskussion kring utvärderingskriterierna, se Jensen 1993:63ff.

Av ovanstående har bl.a. framkommit att man inom kulturmiljövården arbetar med dels ett generellt, dels ett selektivt fornlämningsbegrepp. Lämningar som lyder under ett *generellt* fornlämningsbegrepp är t.ex. förhistoriska gravar, fornborgar och hållristningar. Lämningar som *selektivt* bedöms

som fast fornlämning kan t.ex. utgöras av olika former av övergiven åkermark och bebyggelselämningar av olika slag.

Fornminnesinventeringen

Riksantikvarieämbetets (RAÄ) fornminnesinventering för den ekonomiska kartan påbörjades 1938 efter ett riksdagsbeslut året innan (se vidare Selinge 1988:8). Beslutet innebar att RAÄ skulle ansvara för en fornminnesinventering i samarbete med Rikets allmänna kartverk (nuvarande Lantmäteriverket) och att alla kända fasta fornlämningar med synlig begränsning ovan mark skulle redovisas på den ekonomiska kartan.

De första decenniernas fornminnesinventering var främst inriktad på gravar av förhistorisk karaktär, vilket var helt i linje med dåvarande tradition (Selinge 1989:16ff). Även fornlämningar såsom fornborgar och runstenar ägnades stor uppmärksamhet, som ett led i en antikvarisk tradition, som åtminstone kan föras tillbaka till 1600-talet. De sistnämnda kategorierna kan dock inte kvantitativt mäta sig med det mycket omfattande gravbeståndet.

År 1974 påbörjade Lantmäteriverket revideringsarbetet med den ekonomiska kartan, vilket även innebar en förnyad fornminnesinventering. RAÄ fick därigenom möjlighet till fortsatt uppbyggnad av kunskap om kulturminnen och kulturmiljöer med utgångspunkt i de krav som kulturmiljövården ställer. Strävan går därför idag mot att registrera ett så brett spektrum som möjligt av kulturlämningar, d.v.s. både fasta fornlämningar och andra kulturminnen. Detta är ett resultat av den successiva kunskapsuppbyggnad som blivit följden av det arbetssätt som präglat verksamheten sedan 1930-talet. Detta har inneburit att antalet fornlämningskategorier har utökats, men även att inventeringen har utsträckts till att registrera fler lämningar från historisk tid och till och med från vårt eget århundrade.

Fornminnesinventeringen av ett område föregås av en insamling av uppgifter i litteratur och arkiv. Inventeringen innefattar terrängrekognoscering, men även kontakter med hembygdsföreningar och allmänhet. Rekognosceringen baseras på en visuell bedömning av lämningarna, där provstick med sond och spade kan förekomma, men aldrig mer omfattande grävningar.

Den ekonomiska (Gula) kartans roll som informationsbärare om bl.a. kulturminnen och kulturmiljöer tonas allt mer ned till förmån för Lantmäteriets ADB-satsning på lagring av kartinformation i kartdatabaser. Den kartinformation som fram till i dag har funnits tillgänglig för allmänheten i tryckt form kommer således framöver att finnas i Lantmäteriets databaser, ur vilka man vid behov kan hämta information. Information angående RAÄ:s registerhållning, se nedan.

RAÄ lämnar också uppgifter om fornlämningar till fastighetsregistret. I detta skall den som äger en fastighet kunna se om det finns fornlämningar inom den egna fastigheten.

Fornminnesregistret

Uppgifter om de lämningar som fornminnesinventeringen registrerar samlas i RAÄ:s fornminnesregister. Där finns ca 8 000 fältanteckningsböcker med en nummerserie för varje socken, samt ca 13 500 registerkartor (ekonomiska kartor) i skala 1:10 000, och för delar av norra Sverige i skala 1:20 000. Denna text- och kartinformation finns även hos länsstyrelserna och länsmuseumerna, men då endast den information som avser lämningar inom länet i fråga.

Antalet registerposter - d.v.s. nummer i det sockenvis förda registret - uppgår till mellan 350 000 och 400 000. Antalet enskilda objekt är mångdubbelt fler, eftersom varje fornlämningsnummer ofta innehåller beskrivning av flera objekt, ibland hundratals.

De beskrivna objekten har olika status beroende på den gällande tolkningen av kulturminneslagen. Objekt som betraktas som fasta fornlämningar redovisas såväl i fornminnesregistrets fältanteckningsböcker som på den tryckta ekonomiska kartan med beteckningen R eller (R). R innebär att lämningen har en synlig begränsning ovan mark, medan (R) utsätts när lämningen inte är synlig ovan mark eller har svårbestämbar utsträckning. Är fornlämningen gränsbestämd, vilket endast ett 175-tal fornlämningar i Sverige är, redovisas gränsbestämningen, d.v.s. fornlämningsområdets utsträckning, på kartan.

Om lämningen skall redovisas med upplysningsskrift görs detta med beteckningen Us. I många fall kombineras R med Us. Minnesinskrifter redovisas normalt med beteckningen Ms. Har lämningen ett namn som skall finnas med på kartan redovisas den med beteckningen Namn. Namn i kombination med R-redovisning förekommer också i vissa fall. Antalet fasta fornlämningar i registret ökar ständigt och närmar sig miljonstrecket.

Även byggnadsminnen redovisas på den ekonomiska kartan och då med beteckningen Mb. Lämningar som inte utgör fast fornlämning och inte på något sätt skall sättas ut på den tryckta kartan redovisas med Inpr. ej (inprickas ej) i inventeringsböckerna (se fig. 41). Av principiella och karttekniska skäl redovisas för närvarande dock även vissa fasta fornlämningar med beteckningen Inpr.ej. De är likväl skyddade enligt kulturminneslagen utifrån samma kriterier som andra fasta fornlämningar. Principen omfattar t.ex. de äldre kulturlagren i städerna. Behovet av eventuella förändringar av denna redovisningsform är för närvarande under utredning inom RAÄ.

I vissa fall går det inte att säkert fastställa om lämningen är av sådan karaktär att den skall betraktas som fast fornlämning. Det kan t.ex. i ensaka fall vara svårt att vid en enbart okulär besiktning avgöra om man står inför en fornlämning eller en naturbildning. I dessa fall redovisas objektet med Inpr. ej, bevakas. Detta är en signal till handläggare inom kulturmiljövården, och innebär i samband med exploatering i praktiken krav på slutgiltigt ställningstagande avseende objektets eventuella fornlämningsstatus.

Samtliga byggnadsminnen och statliga byggnadsminnen registreras i FMR. I övrigt registreras byggnader mycket selektivt, och endast hembygdsgårdar och kulturhistoriskt intressant bebyggelse som redovisas med K på den Gröna (topografiska) kartan tas med.

Tillämpningen av fornlämningsbegreppet utifrån en tolkning av kulturminneslagen har varit stadd i ständig utveckling sedan inventeringen inledes. Detta innebär att vissa lämningar som registrerats under t.ex. 1960-talet idag kan bedömas annorlunda. En lämning som då inte bedömdes vara fornlämning kan numera betraktas som fast fornlämning. Detta gäller t.ex. övergivna bytomter, hammarsmedjor m.fl.

Fornminnesregistret är en kunskapsbas för kulturmiljövården, men har också en stor forskningspotential. Det är även användbart för den som är intresserad av vilka kulturlämningar som finns i hemtrakterna. Det är emellertid viktigt att känna till registrets begränsningar och under vilka förutsättningar detta har vuxit fram. Fornminnesinventeringen är alltid selektiv, eftersom det är omöjligt att vid varje tillfälle registrera allt beroende på olika faktorer såsom rådande tillämpning av fornlämningsbegreppet, ekonomiska resurser etc. Det finns således alltid utrymme för kompletteringar.

Till fornminnesregistret hör en *art- och sakordslista*. Den har tillkommit för att man enkelt skall kunna upprätta ett dataregister med de väsentligaste uppgifterna. *Art* är en övergripande kategorisering, under vilken ett antal sakord inordnas. Exempelvis är gravfält en art, under vilken de enskilda gravtyperna, som högar och stensättningar etc., åsätts sakord. *Sakordet* är ofta identiskt med benämningen på fornlämningskategorin. Ibland kan emellertid flera fornlämningskategorier sortera under samma sakord. Det är viktigt att skilja mellan sakord och (forn)lämningskategori. Sakorden är införda i registret i efterhand för att underlätta ADB-bearbetningen av detta.

Ordförklaringar

Ordförklaringarna nedan gäller i första hand hur begreppen använts i denna skrift. Vi har dock i möjligaste mån för sökt ansluta till gängse användning inom respektive område. Definitionerna har hämtats ur den litteratur som redovisas i skriften, men man kan särskilt framhålla Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.

Bastej (även rondell, pastej eller postej), utåt halvrunnt och inåt rätlinjigt försvarsverk/-torn i mur. Utvecklat av Albrekt Dürer på 1520-talet (ex. Kalmar och Vadstena).

Bastion, utåt vinklat och inåt rätvinklat försvarsverk/-torn i muren (se fig. 51 och jfr bastej). Börjar anläggas mot slutet av 1500-talet.

Bastionsystem, se fig. 51.

Batterivärn, för artilleri utförd befästning omfattande väl maskerade pjäsplatser, skyddsrum för ammunition m.m. Kan även omges med ett hinder för värnets omedelbara skydd.

Borggård, öppen yta innanför borgens avgränsning och mellan byggnaderna.

Bunker, täckt stridsvärn (se även stridsvärn).

Bröstvärn (skyttevärn), den del av muren eller vallen som manskap och artilleri kunde söka skydd bakom. Se även skyttevärn och stridsvärn.

Citadell, i äldre stadsbefästningar allmänt förekommande kärnfäste. Sista tillbakadragandet gjordes hit.

Castrum curia-anläggning, ursprungligen syftande på en ekonomisk enhet, en befäst gård ägd av en storman. Det centrala i detta begrepp är att borgområdet består av olika delområden som är separerade från varandra av vallgravar och murar/vallar. De största försvarsanstalerna är koncentrerade till huvudborgen eller castrum som är skild från ekonomianläggningarna. Vid registrering av denna typ av borgområde används dock lämpligen de mer beskrivande begreppen huvudborg och förborg (jfr definitioner av dessa). Används ibland som en synonym till motte and bailey. Se även förborg och huvudborg.

Donjon, i en medeltida borg namnet på huvud- eller kärntornet. I en eftermedeltida fästning en byggnad med artilleripjäserna uppställda i bombsäkra rum.

Enceinte, kärnfästning, huvudvärn. En fästnings inre försvarslinje avsedd att utgöra ett stöd för försvaret av de yttre försvarsområdena.

Embrassy, öppning i vall, skottglugg, kanonport.

Excercisplats, benämning på de militära mötesplatser, där beväringarna under 1800-talet samlades för övningar.

Fig. 59. Örbyhus i Uppland tecknat av Erik Dahlberg i "Suecia antiqua et hodierna" (1667-71). Bilden illustrerar väl skillnaden mellan den medeltida befästningskonsten, d.v.s. stenhuset, och den kraftiga försvarsgördeln med rondeller som anlaggs under 1500-talet. RAÅ 192, Vendels socken.

Face, bastionens utåtriktade sidor. Härifrån sköttes fjärrförsvaret (se fig. 51).

Fasta punkter, kärndelarna i en befästning. En i allmänhet slutet och av hinder omgiven befästningsanläggning från vilken eld kan ges åt alla håll.

Den fasta punkten har till uppgift att motverka faran för genombrytning samt utgöra en trygg plats för flankeringsvapen.

Flank, ur byggnadsteknisk synvinkel den sida av bastionen som möter kurtinen. Härifrån sköttes närförsvaret (se fig. 51). Se även bastion och huvudvall.

Flankeringsprincipen, torn knyts till muren så att man kan försvara denna. Förekommer fr.o.m. 1200-talets slut i Sverige och utvecklas efterhand.

Fogdeborg (eller förvaltningsborg), centrum för kungamaktens uppbörd av skatter i ett län. Att länet och borgen kunde förpantas är oväsentligt i den-

- na definition. Bemannade med en fogde och soldater som kunde användas både vid yttre hot och vid t.ex. folkresningar. Till borgen har hört förråds- och ekonomibyggnader där naturskatterna förvarades. Se även riksborg.
- Fort* (eller fäste), en permanent utförd fast punkt som givits betryggande stormfrihet och som genom träffsäkra rum ger besättningen fullt skydd mot anfallande artilleri. Spärrfort är ensamt liggande fort för självständigt försvar. Gördelfort eller detascherade fort ingår i system av fort som har till uppgift att stödja varandra och en huvudfästning (se enceinte). Börjar uppföras först kring år 1800.
- Fältbefästning*, befästning uppförd i trä och jord/sten under krig. Även en tillfällig befästning uppförd av en trupp på marsch för att skydda sitt läger.
- Fältläger*, befäst, tillfälligt läger upprättat såväl i krigs- som i fredstid vid truppförflyttning.
- Fältvall*, utanför huvudvallen liggande yttre vall (se fig. 51).
- Fäste*, se fort.
- Fästning*, en för riksförsvaret central anläggning. Permanent besatt av en militärstyrka. Försvarsfunktionen dominerar. Bostäder för befäl och garnison.
- Förborg* (och huvudborg), beskrivande begrepp som traditionellt har använts endast för medeltida anläggningar. Borgområdet utgörs av minst två delar, antingen inom en och samma mur, eller skilda från varandra av vallgravar. Vid ett anfall koncentrerades försvaret först till förborgen. Denna kunde överges och försvaret flyttas till huvudborgen. I förborgen fanns ekonomibyggnader men även bostäder. Begreppen används vid beskrivning av castrum curia-anläggningar och motte and bailey-anläggningar men även ringmursborgar.
- Förglasad vall*, vall utsatt för hög värme som fått vissa stenar att smälta och fungera som ett slags bindemedel. Både medveten byggnadsteknik, våda och fiendeanfall har angivits som förklaringar.
- Förgård*, kan användas för att beskriva indelningen av en fornborg (jfr Schnells typkarta fig. 8).
- Förvaltningsborg*, se fogdeborg.
- Gotisk borg*, en konsthistorisk klassificering. I Sverige 1300- och 1400-tal. Försvarstekniskt kännetecknas de av flankeringsprincipen (se särskild förklaring).
- Grav*, används här uteslutande i betydelsen anläggning för en död människas kvarlevor. För det militära ordet grav används här orden vallgrav eller dike.
- Huvudborg*, den centrala försvarsdelen i en borganläggning. Kan bestå av ett ensamt torn eller torn, murar och hus i olika kombinationer (se även förborg).

Fig. 60. Exempel på kallmurat parti av vällen i Sandby borg (RAÄ 45), Sandby socken, Öland. Foto R. Jensen, RAÄ.

Huvudvall (kurtin), rätvinklad vall, ibland kompletterad med murar, mellan bastionerna. Se även kurtinmur.

Härläger, större tillfälligt läger upprättat i krigstid.

Höjdborg, samlingsbenämning på medeltida borgar belägna på krönen av markerade bergs- och moränhöjder.

Kallmur, en murningsteknik, där murbruk eller annat fogningsmedel inte ingår (se fig. 60). Jfr mur och vall.

Kampementsplats, övningsplats för de förband som låg stationerade vid exempelvis fästningar.

Kasematt, en murad, med bombsäkert tak försedd, hållbyggnad inuti skans.

Kastal, stentorn med firsidig eller rund planform, i många fall troligen omgiven av utanförliggande befästningar så som palissader, murar och vallgravar. Dessa yttre försvarsverk kan vara obetydliga. Enligt flera forskare åtminstone ursprungligen inte någon bostad utan en spaningsplats och replipunkt m.m. Har ofta införlivats i mer utvecklade borganläggningar. Se även tornborg.

Kastell, en regelbunden borg, som räknas till den romanska borgtypen. Utgörs av en ringmur. I muren kan finnas torn. Övriga hus ligger även de vid muren. Flankeringsprincipen ej införd (se t.ex. Aranäs fig. 21).

Kurtinmur, huvudvallens murade utsida. Se även huvudvall.

Långvall, förhistorisk jord- och stenvall som inte kringgärdar ett bestämt område utan åtskiljer större landområden.

Lägerplats, se exercisplats

Löpgrav, en av angriparna uppkastad, ofta i sicksack gående grav, i vilken de kunde söka skydd. I bruk fr.o.m. 1600-talets slut. Ledde till allt mer utanverk på skansar och fästningar.

Motte, vanligen en konstgjord kulle på vilken ett torn av trä eller sten uppförts. Vanlig i Västeuropa fr.o.m. 1000-talets slut. Runt kullen är vallar, palissader etc. Försvarstanken var att man skulle skjuta ned på angriparna. Vid Wilhelm Erövrarens angrepp på England på 1060-talet anlade de normandiska härförarna mottar. Dessa var små och uppfördes på några veckor eller månader. Tornen var av trä. De kan närmast liknas vid ett slags fältbefästningar. Några blev sedan kärnan i en större anläggning medan andra övergavs, sedan kriget vunnits. Termen bör användas med urskiljning, då den refererar till anläggningar uppförda i en specifik historisk kontext. Inom Sveriges gränser finns borgar av "motte-typ" troligen fr.o.m. början av 1200-talet.

Motte and bailey, en motte (se särskild förklaring) till vilken fanns en befäst gårdsanläggning. Se även castrum curia-anläggning samt förborg och huvudborg.

Mur, används i denna skrift endast om avgränsningarna hos medeltida och eftermedeltida anläggningar där byggstenarna hålls samman med murbruk. En borg kan sålunda omges av både murar och vallar. Detta är en renodling av gängse språkbruk, där mur och vall kan användas synonymt. Se även vall.

Mötesplats, används som generell benämning för olika militära övningsplatser från 1500-talet och framåt, men även i olika sammanhang synonymt

- med exercisplats och lägerplats (se under respektive begrepp).
- Näsborg**, begreppet används ibland om borgar belägna på ett i vattnet utskjutande näs.
- Palissad**, en av lodrätt nedgrävda stockar uppförd avgränsning, inte sällan i kombination med vallar av olika typer. Vallarna kan även ha haft överbyggnader av vågrätt liggande trästockar förankrade i varandra och i val-len på olika sätt.
- Pastej**, se bastej.
- Pjäsvärn**, stridsvärn för skydd av artilleripjäser (se även stridsvärn).
- Postej**, se bastej.
- Potern**, ett täckt förbindelsvalv i en befästningsvall.
- Pålspärr**, i vattnet uppfört hinder av stockar. De som arkeologiskt iakttagits har varit konstruerade på samma sätt som palissader.
- Ravelin**, utanverk företrädesvis använt i bastionsystemet. Belägen mellan huvudvall och fältvall. Skyddar huvudvallen. Fr.o.m. 1500-talet och fram-åt (se fig. 51).
- Redutt**, en mindre och sluten befästning från vilken eld kan ges i alla rikt-ningar. Formen oftast kvadratisk med endast utåt gående vinklar. I regel del av större försvarsverk.
- Riksborg**, en borg tillhörig kungamakten, detta oavsett om den förlänats eller förpantats till någon. Används ibland synonymt med förvaltnings-borg. Används dock vanligen om de större befästningarna i Stockholm, Kalmar, Örebro m.fl. städer. Se även fogdeborg.
- Ringmursborg**, huvudförsvaret är förlagt till en sluten ringmur. Ringmuren kan förstärkas med ett friliggande torn eller torn placerade i muren. Innanför muren finns bostads- och ekonomibyggnader.
- Rondell**, se bastej.
- Romansk borg**, en konsthistorisk klassificering. I Sverige i bruk under 1100- och 1200-talen. Försvarstekniskt kännetecknas de av höjd- och frontalför-svar och av närkamp. Se även kastell och ringmursborg.
- Sarupanläggning** (causewayed camp, enclosure), anläggning som avgränsas av vallar, vallgravar (brukar benämnas diken i dessa sammanhang), palis-sader och kombinationer av dessa. Avgränsningarna är ofta avbrutna genom talrika öppningar. Ofta är anläggningarna placerade i fram-trädande lägen i terrängen och det inhägnade området är omfattande.
- Skalmur**, två parallella murar eller vallar där utrymmet mellan dem har fyllts med sten. Förekommer t.ex. hos de öländska fornborgarna, där in- och utsidan utgörs av brutna kalkstensblock med en fyllning av rundade grå-stenar. Bliir vanlig under medeltid.
- Skans**, en renodlat militär befästningsanläggning. Huvudsakligen byggd av jordvallar och vallgravar. Ej permanent besatt i fredstid.
- Skyttegrav**, se skyttevärn.

- Skyttevärn*, avsett att skydda soldater vid eldgivning. Kan bestå av en enskild vall eller ett system av vallar, ibland med en grav på baksidan (skyttegrav). Se även bröstvärn och stridsvärn.
- Stadsbefästning*, kombinationer av murar, vallar och bastioner, vars uppgift är att skydda ett stadsområde. (Observera att detta inte är en definition av sakordet.)
- Stadsmur*, mur, vars primära syfte är att skydda och avgränsa ett stadsområde.
- Stadsvall*, vall, vars primära syfte är att skydda och avgränsa en medeltida stad eller handelsplats och liknande från järnålder/medeltid.
- Stridsvärn*, en mindre befästning som i stridsverksamhet skall underlätta eldgivning, observation eller stridsledning. Samlingsbegrepp som omfattar t.ex. skyttevärn och pjäsvärn.
- Tenaljssystem*, utanverk i sicksackform i ett bastionsystem (se fig. 51).
- Terrassmur*, då murens insida är avtrappad (terrasserad) från basen till krontoppen. Förekommer på de öländska fornborgarna av ringmurstyp.
- Tornborg*, ett annat ord för kastal (se särskild förklaring). Har sitt huvudförsvaret i tornet och utanverken är enkla.
- Utanverk*, de försvarsanläggningar som finns utanför huvudvallen med bastionsystemet. Kan bestå t.ex. av en ravelin (se särskild förklaring).
- Vall*, uppförd utan murbruk (jfr kallmur) av enbart sten och/eller jord och/eller trä. I vissa fornborgsvallar är stenarna kraftigt eldpåverkade och sammansintrade. Forskare har diskuterat om detta gjordes avsiktligt, men dessa vallar faller ändå inom definitionen ovan. I denna skrift används vall konsekvent om avgränsningarna hos förhistoriska anläggningar. Ett borgområde däremot kan enligt denna definition omges av både murar och vallar. Detta är en renodling av gängse språkbruk, där vall och mur kan användas synonymt. Se även mur.
- Vallgrav*, grävd svacka eller fördjupning som finns utanför en vall eller mur. Används här även om de "diken" som finns i anslutning till de s.k. saarupanläggningarna (se särskild förklaring).
- Vitrifiering*, se förglasad.

Referenser

Litteratur

- Adam av Bremen, 1984. *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Stockholm.
- Ambrosiani, B. 1964. *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria*. Stockholm.
- Ambrosiani, B. & Kresten, P. 1992. Swedish vitrified tests - a reconnaissance study. *Fornvännen* 1992:1. Stockholm.
- Amreus, L. & Nilsson, O. Manus. Rapport över delundersökning av fornlämning 35, Sätters sn, Dalarna.
- Andersson, G. 1992. Solnas "första" boplats - ännu en fornlämning i vägen! *Kulturmiljövard* 1-2/92. Stockholm.
- Andersson, H. 1989. Är det borgar vi skall syssla med nu? *Den medeltida borgen. Aspekter kring aktuell borgforskning* (red. J. Mellander). Stockholm.
- Andersson, I. 1972. *Vadstena gård och kloster*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Anglert, M. 1984. Vem försvarade vad? - Några reflexioner kring de så kallade försvars kyrkorna. *Meta* 3-4. Lund.
- Anjou, S. 1935. Fornborgarnas betydelse ur etnografisk synpunkt. En diskussionsfråga. *Rig*. Stockholm.
- Arkeologi i Sverige 1967. 2: Övriga institutioner. RAÄ, *Rapport 1972, A1*.
- Arkeologi i Sverige 1968. (avser övriga institutioner). RAÄ, *Rapport 1970 A1*.
- Arkeologi i Sverige 1969. 1: Riksantikvarieämbetets uppdragsverksamhet. RAÄ, *Rapport 1970 A2*.
- Arkeologi i Sverige 1969. 2: Övriga institutioner. RAÄ, *Rapport 1970 A3*.
- Arkeologi i Sverige 1970. 1: Riksantikvarieämbetets uppdragsverksamhet. RAÄ, *Rapport 1971 A1*.
- Arkeologi i Sverige 1970. 2: Övriga institutioner. RAÄ, *Rapport 1972 A3*.
- Arkeologi i Sverige 1971. 1: Riksantikvarieämbetets uppdragsverksamhet. RAÄ, *Rapport 1972 A4*.
- Arkeologi i Sverige 1971. 2: Övriga institutioner. RAÄ, *Rapport 1973 A1*.
- Arkeologi i Sverige 1972. 1: Riksantikvarieämbetet Uppdragsverksamhet. RAÄ, *Rapport 1973 A2*.
- Arkeologi i Sverige 1972. 2: Övriga institutioner. RAÄ, *Rapport 1973 A3*.
- Arkeologi i Sverige 1973. 1: Riksantikvarieämbetets Uppdragsverksamhet. RAÄ, *Rapport 1974 A1*.
- Arkeologi i Sverige 1973. 2: Övriga institutioner. RAÄ, *Rapport 1974 A2*.
- Arkeologi i Sverige 1974. 1: Riksantikvarieämbetets uppdragsverksamhet. RAÄ, *Rapport 1975 A1*.
- Arkeologi i Sverige 1974. 2: Övriga institutioner. RAÄ, *Rapport 1976 A1*.
- Arkeologi i Sverige 1975. 1: Riksantikvarieämbetets uppdragsverksamhet. RAÄ, *Rapport 1976 A5*.
- Arkeologi i Sverige 1975. 2: Övriga institutioner. RAÄ, *Rapport 1976 A4*.
- Arkeologi i Sverige 1976. 1: Riksantikvarieämbetets uppdragsverksamhet. 2: Övriga institutioner. RAÄ och SHMM, *Rapport 1978:6*.

- Arkeologi i Sverige 1977. 1: Riksantikvarieämbetets uppdragsverksamhet. 2: Övriga institutioner. RAÄ och SHMM, Rapport 1980:3.
- Arkeologi i Sverige 1978. RAÄ och SHMM, Rapport 1981:2.
- Arkeologi i Sverige 1979. RAÄ och SHMM, Rapport 1983:2.
- Arkeologi i Sverige 1980. RAÄ och SHMM, Rapport 1983:3.
- Arkeologi i Sverige 1981. RAÄ och SHMM, Rapport 1984:3.
- Arkeologi i Sverige 1982-1983. RAÄ och SHMM, Rapport 1985:5.
- Arkeologi i Sverige 1984. RAÄ och SHMM, Rapport 1986:2.
- Arkeologi i Sverige 1985. RAÄ och SHMM, Rapport 1987:1.
- Arkeologi i Sverige 1986. RAÄ och SHMM, Rapport 1988:2.
- Arkeologi i Sverige 1987. RAÄ och SHMM, Rapport 1990:1.
- Arkeologi i Sverige 1. RAÄ 1991.
- Artéus, G. 1986. *Till militärstatens förhistoria. Krig, professionalisering och social förändring under Vasasönernas regering*. Stockholm.
- Augustsson, J.-E. 1978. En 1200-talsborg vid Nissan. *Halland Årg. 61. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård i Hallands län*.
- Barker, A. R. H. 1992. Introduction: on ideology and landscape. *Ideology and landscape in historical perspective* (eds A. R. H. Baker & G. Biger). Cambridge.
- Bendegard, C. 1989. Bulverket i Tingstäde träsk. Undersökningarna 1921-1936. *Gotländskt Arkiv*.
- Berg, E. 1986. Bebyggelsen vid arméns mötesplatser. *Fortifikationen 350 år. 1635-1985*.
- Berg, W. 1912. *Bohusläns historia*. Göteborg.,
- Bergenbladh, H. 1979. Rumlaborg. *Vår hembygd*. Huskvarna.
- Berthelson, B. 1942. Västergötlands befästningar och herremansborgar från den äldre medeltiden. *Västergötlands fornminnesförenings tidsskrift*. Femte delen, andra häftet. Skara.
- Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia. 1874-1892*.
- Borg, K., Näsman, U. & Wegraeus, E. (red.) 1976. *Eketorp, Fortification and Settlement on Öland/Sweden. The Monument*.
- Brandel, S. 1929. Bo Jonssons borg vid Bjärka-Säby. *En utredning angående ruinerna på Bosholme*. Stockholm.
- Broberg, A. 1990. Bönder och samhälle i starsbildningstid. En bebyggelsearkeologisk studie av agrarsamhället i Norra Roden 700-1350. Rapporter från Barknåre-projektet III. *Upplands fornminnesförenings tidsskrift 52*.
- Browall, H. 1986. *Alvastra pålbyggnad: social och ekonomisk bas*. (Theses and papers in North-European archaeology, 15.) Stockholms Universitet.
- Caesar, C. J. 1887. *Galliska kriget*. Stockholm.
- Christophersen, A. 1981. Några reflexioner kring de högrbyggade åkrarna i Kungsmarken. *Ale*.
- Dahlberg, E. 1667-1716. *Svecia antiqua et hodierna*. Paris, Stockholm.
- Damell, D. under tryckning. Hillforts and state formation. *Pact 38*.
- Dataregistrering av fornminnesregistret, handbok*. 1993. Riksantikvarieämbetet, fornminnesavdelningen.
- Dihle, H. 1930. Zur Beagerung von Elfsborg i J. 1502. Aus den Papieren eines deutschen Landesknechts. *Fornvännen 1930:2*. Stockholm.
- Dybeck, R. 1842. *Runa*.
- Edgren, B. & Herschend, F. 1992. Från jämlika bönder till feodal yrkesarmé. *Populär Arkeologi nr 1*.
- Ekhoff, E. 1900. Tvänne fornborgar vid Tullinge, Botkyrka socken, Södermanland. *Svenska fornminnesföreningens tidsskrift X*.
- Ekre, R. 1985. Medeltida borgar i Västergötland. *Västergötlands äldre historia*. Vänersborg.

- Elfwendahl, M. 1983. *Fornborgar i Uppland. En studie av Husby-Långhundra- och Funbo/Almungeområdet*. Stencil, Uppsala Universitet.
- Elfwendahl, M. 1989. Arkeologi på Gotland. Fyra undersökningar i Västergarn. *RAGU Arkeologiska skrifter 1989:1*.
- Engström, J. 1984. *Torsburgen. Tolkning av en gotländsk fornborg*. (AUN 6.) Uppsala University. Uppsala.
- 1992. Skandinaviskt krigsväsen under mellersta järnåldern. *Meddelande 52 från Armémuseum*. Stockholm.
- Ericsson, I. 1981. Medeltidsborgar i Västsverige - en kommentar. *Meta nr 3-4*.
- Erixon, S. 1947. *Svensk byggnadskultur. Studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia*. Stockholm.
- Fritz, B. 1972. *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250- 1434. Del 1*. Stockholm.
- 1973. *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250- 1434. Del 2*. Stockholm.
- 1983. Vadstenas "grop och plankor" - stadens medeltida befästningsverk. *Meta 83:2*.
- Frödin, O. 1909. En påbyggnad från stenåldern vid Alvastra. *Meddelanden från Östergötlands fornminnesförening*.
- Frölén, H.F. 1911. *Nordens befästa rundkyrkor. En konst- och kulturhistorisk undersökning med 270 bilder. Första delen*. Stockholm
- Gezelius, L. 1990. Något om slottets äldre historia. *Uppsala slott - Vasaborgen*. Stockholm.
- Gihl, G. 1918. Upplands fornborgar. *Upplands fornminnesförenings tidskrift 33*.
- Gren, L. 1983. 1600-talsbönder och forntiden. *Folkets historia*. Årg. 11. Nr. 3.
- Grennfeldt, T., Kraft, S., Lindqvist, G. & Rydén, R. 1980. *Gränna - Visingsö historia*.
- Grimlund-Manneke, G. & Manneke, P. 1979. Havor - borg och bebyggelse från bronsålder till medeltid. *Arkeologi på Gotland*. Visby.
- Grundberg, L. (red.) 1992. *Medeltid i Ådalen. Styresholmsprojektet 1986-92*. Härnösand.
- Grundberg, L. & Wallander, A. (red.) 1992. *Mittnordisk medeltid, 1992*. Härnösand.
- Hagberg, U. E. 1968. *Rapport över arkeologisk undersökning av fornlämning 29, Skallö, Kalmar sfs, Småland, 1967*. Otryckt rapport, ATA.
- Hahr, A. 1930. *Nordiska borgar från medeltid och renässans*. Uppsala.
- Hallström, G. 1927. *Norrlands bygdeborgar. Norrlands försvar. Årsskrift*.
- Hellberg, L. 1975. Ortnamnen och den forntida Sveastaten. *NORNA-symposium, Ort-namn och samhälle*. Stencil.
- Hildebrand, H. 1872. *Svenska folket under hednatiden*. Stockholm.
- 1884-98. *Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring. Del 2*. Stockholm.
- 1983. *Sveriges medeltid. Fjärde boken. Krigsväsendet*.
- Holm, T. 1943. Från allmogeuppbåd till folkhär. *Det levande förflutna 1. Svenska historiska föreningens folkskrifter*. Uppsala.
- Hyenstrand, Å. 1981. *Excavations at Helgö VI. The Mälaren Area*. KVHAA. Stockholm.
- 1984. *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner*. RAÄ och SHMM. (Rapport, RAÄ 1984:7.)
- Jensen, R. 1993. Särskilda arkeologiska utredningar och fornlämningsbegreppets tillämpning. *Särskilda arkeologiska utredningar. Metodkonferensen i Örebro 1992* (red. B. Varenius). (Rapport, RAÄ 1993:4.)
- Johansen, B. 1991. Fornminnesinventeringen i Dalsland. 1987-88. *Arkeologi i Sverige 1*.
- Johansen, B. & Pettersson, I-M. 1986. *Tretusen år i Eskilstuna - en arkeologisk rundtur*. Eskilstuna.
- 1987. *Förflyttning och förändring. Studier av bebyggelse och samhälle under bronsålder och järnålder i Båvenområdet, Södermanland*. Stencil, Stockholms Universitet, Arkeologiska institutionen.
- under tryckning. Nya perspektiv på fornborgar och gravar - en undersökning i Hyltinge,

- Södermanland.
- Karlsson-Lönn, M. 1992. Borgen, Borrevägg, Ranesslott och Slottet. *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige. Arkeologi i Västsverige 5*.
- Karlsson, M. 1992. Vilka skulle Götavirke egentligen stänga ute? *Populär Arkeologi 1/92*.
- Kartaschew, K. 1990. En befästning i tiden. *Uppsala slott - Vasaborgen*. Stockholm.
- Kresten, P. & Kero, L. 1992. Broborgs förglasade vall. Uppland. *Årsbok för medlemmarna i Upplands Fornminnes förening och hembygdsförbund*. Uppsala.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. 1956-78. Band 1- 22. Malmö.
- Kyhllberg, O. 1991. *Gotland mellan arkeologi och historia: om det tidiga Gotland*. Theses and papers in archaeology, New Series A. Stockholm.
- Larsson, L. 1982. A Causewayed Enclosure and a Site with Valby Pottery at Stävie, Western Scania. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1981-1982*. Lund.
- Larsson, T. B. 1993. *Vistad - kring en befäst gård i Östergötland och östersjökontakter under yngre bronsålder*. (Studia archaeologica Universitatis Umensis 4). Umeå.
- Lindman, G. 1989. Fornborgarna som tecken på orostider. *Fynd 2/89*. Göteborg.
- Lorin, O. 1978. *Fornborgar och bevakningssystem i Rekarnebygden*. Stencil, Uppsala Universitet.
- 1985a. Ett fornborgsprojekt. *Populär Arkeologi*. Årgång 3, nr 3.
- 1985b. *Ett fornborgsprojekt i Rekarnebygden*. (RAÅ-rapport 1985:6.)
- Lovén, C. 1989. Varför byggde de svenska biskoparna borgar? *Den medeltida borgen. Aspekter kring aktuell borgforskning* (red. J. Mellander). Stockholm.
- Lundberg, E. 1935. *Herremannens bostad. Studier över nordisk och allmänt västerländsk bostadsplanläggning. I. Före 1700-talets mitt*. Stockholm.
- 1940. *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000-1400*. Stockholm.
- 1938. *Medeltidsborgen på Visingsö. Meddelande nr XI från Norra Smålands Fornminnes- och Jönköpings läns hembygdsförbund*.
- Lönnroth, E. 1959. *Från svensk medeltid*.
- Magnus, Olaus. 1976. *Historia om de nordiska folken (1555)*. Uppsala.
- Malmer, M. P. 1983. Alvastra pålbyggnads konstruktion och användning. *Hus, gård och bebyggelse. Nordiska arkeologmötet 16, 1982*. Reykjavik.
- Manneke, P. 1979. Havor i jämförelse med andra fornborgar. *Arkeologi på Gotland*. Visby.
- 1983. *Gotlands fornborgar. Gutar och vikingar*. Stockholm.
- 1987. Cropmarks and soilmarks, spår för alla arkeologiintresserade. *Arkeologi i Sverige 1985. Rapport RAÅ 1987:1*. Stockholm.
- Mattisson, A-Ch. 1986. *Medeltida nordiska borg- och sätesgårdsnamn på -holm*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning 17.) Uppsala.
- Mogren, M. & Svensson, K. 1988. *Bondeplågårens borg*. RAÅ, UV, Stockholm.
- 1992. The landscape of power in a medieval marginal area. *Rescue and research. Reflections of society in Sweden 700- 1700 A.D. RAÅ Arkeologiska under sökningar, Skrifter No 2*, Stockholm.
- Munch, J. S. 1962. Borg och bygd. Studier i Telemarks eldre jernalder. *Universitetets Oldsaksamling. Årbok*.
- Munthe, L.W. 1902-1919. *Kongl. fortifikationens historia 1-6*. Stockholm.
- Nihlén, J. & Boëthius, G. 1933. *Gotländska gårdar och byar under äldre järnåldern. Studier till belysning av Gotlands äldre odlingshistoria*. Stockholm.
- Nordén, A. 1938. *Östergötlands järnålder. Del 1*. Stockholm.
- Nordin, F. 1881, *Gotlands fornborgar*. KVHAA:s månadsblad.
- Olausson, M. 1982. *Fornborgarna i Angarnsjöområdet. En metodstudie med utgångs-*

- punkt från undersökningarna vid Olhamra gård.* Stencil, Arkeologiska institutionen, Stockholms Universitet.
- 1987. Hillforts, subsistence and economic centralisation AD 300-500 in eastern middle Sweden. BAR S366.
 - Norman, P. under tryckning. *Sjöfart och fiske. De kustbundna näringarnas lämningar.* (Fornlämningar i Sverige.) RAÄ. Stockholm.
 - Olsson, H. 1948. Hultaby medeltida borganläggning. Boken om Njudung. *Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund XXI.*
 - Olsson, M. 1932a. Fasta hus under medeltiden. *Västgötagårdar. Herremännens och böndernas äldre byggnadskultur i Skaraborgs län.* Stockholm.
 - 1932b. En grupp runda kastaler från romansk tid på Sveriges östkust. *Fornvännen.* Stockholm.
 - 1944. *Kalmar slots historia I. Ritningar.* Uppsala.
 - Posse, G. 1935-37. Fornborgar som försvarsanläggningar. *Upplands fornminnesförenings tidskrift XLV.* Uppsala.
 - Rahmqvist, S. 1978. Sandbroätten - en uppländsk frälsesläkt och dess gods. *Personhistorisk tidskrift*, häfte 2-3. Årg. 74.
 - Rannsakingar efter antikviteter*, 1960. Band I. Uppland, Västmanland, Dalarna, Norrland, Finland. Stockholm.
 - 1969. Band II. Södermanland, Närke, Värmland, Västergötland, Östergötland, Gotland. Stockholm.
 - Reisnert, A. 1989. Borgar och huvudgårdar i Danmark och Skåne. Utveckling och forskningshistorik. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid.*
 - Rimbert, 1986. *Boken om Ansgar* (översatt av E. Odelman). Stockholm.
 - Rudbeck, O. 1679. *Atland eller Manhem.*
 - Rönby, J. 1989. Bulverket - Undervattensarkeologiska undersökningar 1989. *Gotländskt Arkiv.*
 - 1991. *Bulverket - varumagasinet, korsfararborg eller platsen för Gotlands tidigmedeltida femtekollonare.* Otryckt PM, Stockholms universitet.
 - Saxo, 1979. *Danmarks Riges Krönike*, bind 3. Köpenhamn.
 - Schnell, I. 1933a. En förteckning över fornborgarna i västra Uppland. *Upplands fornminnesförenings tidskrift XLIII.* Uppsala.
 - 1933b. Sveriges fornborgar. *Meddelanden från föreningen Stockholms fasta försvar.* Stockholm.
 - 1934. Fornborgar i Västmanland. *Västmanlands fornminnesförenings tidskrift XXII.* Västerås.
 - Schnittger, B. 1908. Östergötlands fornborgar. Ett utkast till deras undersökning. *Meddelanden från Östergötlands fornminnesförening.*
 - 1909. Östergötlands fornborgar. 1. Boberget. 2. Gullborg. *Meddelanden från Östergötlands fornminnesförening.*
 - 1913. Die vorgeschichtlichen Burgwälle in Schweden. *Opuscula archaeologica Oscari Montelio dicata.* Stockholm.
 - Schnittger, B. & Rydh, H. 1927. *Aranaes, en 1100-talsborg i Västergötland.* Stockholm.
 - Selinge, K-G. 1988. Det närvarande förflutna. 50 år med fornminnesinventeringen. *Årsbok 1987- 88, RAÄ och SHMM.* Stockholm.
 - 1991. Fornborg. *Nationalencyklopedien.*
 - Stenberger, M. 1931. Väststaden - ett medeltida försvarstorn i Hälsingland. Preliminär redogörelse för 1931 års undersökning. *Gammal hälsingekultur. Meddelanden från Hälsinglands fornminnessällskap 1931.*
 - 1933. *Öland under äldre järnåldern. En bebyggelsehistorisk undersökning.* Stockholm.
 - Svennung, J. 1960. Jordanes Scandia-kapitel. Getica, kap. 3.4 (§16-29), i översättning från latinet. *Saga och sed.*

- Svensson, M. 1991. A Palisade Enclosure in South-West Scania – a Site from the Battle-Axe Culture. *Regions and Reflections. In Honour of Märta Strömberg*. Lund.
- Söderberg, B. 1940. Dalaborg. *Hembygden* 1940.
- Taavitsainen, J- P. 1990. Ancient hillforts of Finland. Problems of analysis. Chronology and interpretation with special reference to the hillfort of Kuhmoinen. *Finska Fornminnesföreningens Tidskrift*, vol. 94.
- Thordeman, B. 1920. *Alsnö hus. Ett svenskt medeltidspalats i sitt konsthistoriska sammanhang*. Stockholm.
- Tollin, C. 1985. Medeltida vapensyner i Rydaholm. *Smäländska kulturbilder* 1985. Jönköping.
- Tuulse, A. 1949. *Kronobergs slottsruin*. (Svenska fornminnesplatser 1938.)
- 1952a. Mörby. En adelsborg i Uppland. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar*, del 77. Stockholm.
- 1952b. *Borgar i Västerlandet. Ursprung och typutveckling under medeltiden*. Stockholm.
- Törnquist, L. 1986. Befästningskonstens utveckling. *Fortifikationen 350 år, 1635-1985*. UV 1964. RAÄ, Uppdragsverksamheten, Årsberättelser 1964- 67.
- UV 1965. RAÄ, Uppdragsverksamheten, Årsberättelser 1964- 67.
- UV 1966. RAÄ, Uppdragsverksamheten, Årsberättelser 1964- 67.
- UV 1967. RAÄ, Uppdragsverksamheten, Årsberättelser 1964- 67.
- UV 1968. RAÄ, Uppdragsverksamheten, Årsberättelse 1968.
- Wigforss, J. 1992. En pålbyggnad i Tulebomossen. *Fynd* 2/92.
- Winge, G. 1972. Härläger i bondby. En arkeologisk undersökning av 17 nedbrunna hus i Västra Skrävlinge. *Malmö fornminnesförenings årsskrift*.
- Wihlborg, A. 1986. Stenbocks skansar. Befästning från 1700-talet. RAÄ, *Rapport UV* 1986:4.
- Wrangel, E. 1938. *En bok om borgar. Vårt fasta försvar under den äldre medeltiden*. Malmö.
- Vretblad, B. 1986. Befästningarnas tekniska och konstruktiva utveckling under 1900-talet. *Fortifikationen 350 år, 1635-1985*.
- Ödman, A. 1987. *Stockholms tre borgar. Från vikingatida spärrfäste till medeltida kastellborg*. Stockholm.

Arkiv, register och andra institutioner

- ATA Antikvarisk-topografiska Arkivet. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- FMR Fornminnesregistret. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- KRA Krigsarkivet. Stockholm.
- KVHAA Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- RAGU Riksantikvarieämbetets Gotlandsundersökningar.
- RAÄ Riksantikvarieämbetet.
- SHMM Statens historiska museer.

Egna anteckningar

Skriftserien "*Fornlämningar i Sverige*" utges av Riksantikvarieämbetets fornminnesavdelning. Skrifterna är avsedda att utgöra ett stöd för arbetet inom kulturmiljövården, inom forskning och undervisning samt för hembygdsrörelsen och allmänheten i övrigt. Alla fornlämningar och övriga kultur-lämningar, som förekommer i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister, redovisas kategorivis med förklaringar och kommentarer avseende utformning, funktion, frekvens och utbredning kompletterat med en kulturhistorisk analys. Även råd och anvisningar ges med avseende på hur fornlämningarna bör hanteras inom kulturmiljövården.

Den skrift Du nu håller i handen behandlar *befästa anläggningar* från förhistorisk och historisk tid. Ett urval av kommande skrifter i serien behandlar: de kustbundna näringarnas lämningar, bebyggelselämningar från historisk tid, metallframställning och bergsbruk, övriga lämningar efter "industriell" verksamhet, kommunikationslämningar och samiska kulturlämningar.

Hitills utkomna volymer i serien *Fornlämningar i Sverige*:

1. Fossil åkermark
2. Från borg till bunker

